

Ἄρχ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΓΑΛΑΝΑΚΗ

Ο ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ
ΔΙΑ ΜΕΣΟΥ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

- Ὁ Θρησκευτικὸς Διδάσκαλος στὴν ἀρχαία εἰδωλο-
λατρεία.
- Ὁ Θρησκευτικὸς Διδάσκαλος στὴν Ἰουδαϊκὴ Θρησκεία.
- Ὁ Θρησκευτικὸς Διδάσκαλος στὴν Χριστιανικὴ Θρη-
σκεία.

ΑΘΗΝΑΙ
1949

~~Προκαταβολή~~
7-12-55

Ἄρχ. ΕΙΡΗΝΑΙΟΥ ΓΑΛΑΝΑΝΗ

Ο ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ
ΔΙΑ ΜΕΣΟΥ ΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

- Ὁ Θρησκευτικὸς Διδάσκαλος στὴν ἀρχαία εἰδωλο-
λατρεία.
- Ὁ Θρησκευτικὸς Διδάσκαλος στὴν Ἰουδαϊκὴ Θρησκεία.
- Ὁ Θρησκευτικὸς Διδάσκαλος στὴν Χριστιανικὴ Θρη-
σκεία.

ΑΘΗΝΑΙ
1949

Όταν εξετάζει κανείς τὸ μέχρι σήμερον ἔργο τοῦ ἀνθρώπου ἀθροισμένο σ' ἓνα τεράστιο ὄγκο πρακτικοῦ καὶ θεωρητικοῦ πολιτισμοῦ, δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ ἐκπλήττεται, νὰ ἀπορῆ καὶ νὰ στέκη μὲ θαυμασμό κι' εὐγνωμοσύνη μπροστὰ σὲ κείνους, πὺν τὸ δημιούργησαν καὶ τὸ χάρισαν στοὺς ἄλλους. Κι' εἶναι ἀλήθεια πὺς ὁ ἄνθρωπος δὲ μπορεῖ ποτὲ νὰ ἐκτιμῆση ὅσο πρέπει κείνο πὺν βρίσκει ἔτοιμο κι' ἐπομένως καὶ στὴν ἐκτίμηση τοῦ πολιτισμοῦ, πὺν κάθε νέα γενεὰ παίρνει ἔτοιμο ἀπὸ τὶς περασμένες, θὰ ὑπάρχουν πολλὰ λάθη. Ὅσο περισσότερο ὅμως κατανοοῦμε ἓνα πολιτισμὸ σ' ὅλη του τὴν ἔκταση καὶ σ' ὅλο του τὸ βάθος τόσο περισσότερο μεγαλώνει κι' ὁ θαυμασμὸς γι' αὐτὸν καὶ ἡ εὐγνωμοσύνη μας γιὰ κείνους πὺν τὸν δημιούργησαν. Κι' ἡ εὐγνωμοσύνη αὐτὴ ὑποχρεώνει καὶ μᾶς ὕστερα νὰ φιλοτιμηθοῦμε καὶ μεῖς νὰ πράξουμε κάποιο ἔργο καὶ νὰ μακρύνουμε τὴ γραμμὴ πὺν σέρνει ἡ πανανθρώπινη προσπάθεια στὸ ἀπειρο διάστημα τοῦ χρόνου:

« Ἀπὸ δανεικὸ ὄλοι μας ζοῦμε φῶς
καὶ τούτῃ τὴν ὀφειλὴ πρέπει νὰ τὴν ξοφλήσωμε »

ἔλεγε ὁ θρησκευτικὸς ποιητὴς Rilke.

Ἐὰν τώρα θέλωμε νὰ ἀναλύσωμε τὸ πολύμορφο καὶ συνθετικὸ αὐτὸ πρᾶμα πὺν λέγεται πολιτισμὸς καὶ νὰ τὸ χωρίσουμε στὰ ἰδιαίτερα στοιχεῖα του, θὰ δοῦμε πὺς ὑπάρχει μιὰ ἀπέραντη ποικιλία μορφῶν καὶ ἐκδηλώσεων, πὺν κάθε μιὰ ἔχει τὸ δικὸ της κύκλο κι' ὅλες μαζί πάλι δέονται σφιχτὰ καὶ συγκεντροῦνται σ' ἓνα ἁρμονικὸ σύνολο. Ἡ θρησκεία, τὸ δίκαιον, ἡ τέχνη, ἡ ἐπιστήμη, ἡ κοινωνιολογία κλπ. εἶναι ξεχωριστοὶ κύκλοι τοῦ πολιτισμοῦ κι' ὁ καθένας ἔχει τοὺς ἐργάτες του, τοὺς ἥρωες καὶ τοὺς ἁγίους του. Ἡ θρησκεία εἶναι ὄχι μόνο τὸ ἀρχαιότερο, ἀλλὰ καὶ τὸ περιεκτικώτερο στοιχεῖο τοῦ πολιτισμοῦ, γιὰτὶ ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἱστορία ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ γιὰ πολλὰ ἀκόμα χρόνια ὅλη ἡ πεῖρα τοῦ ἀνθρώπου ἔφερενε θρησκευτικὸ χαρακτῆρα κι' ἴσως αὐτὸ νὰ ἐννοῆ καὶ ὁ μεγάλος σύγχρονος παιδαγωγὸς καὶ φι-

λόσοφος Spranger όταν λέγει ότι : «Πάν μέγιστον και πάν ελάχιστον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος ἐγεννήθη τοῦλάχιστον ἐξ εὐλαβοῦς διαθέσεως».

Ὅταν ὁμως μεγάλωσε κι' αὐξήθηκε πολὺ ἡ ἀνθρώπινη πεῖρα, ἔγινε αὐτὸ πού ἀναφέραμε πρὸ πάνω· χωρίστηκε δηλ. σὲ διάφορα τμήματα κι' ἔτσι οἱ θρησκείες ἔχασαν και χάνουν κάθε μέρα στὴν ἔκταση τοῦ περιεχομένου των, κερδίζουν ὁμως στὸ βάθος και στὴν οὐσία των και ποτὲ δὲν ὑπάρχει φόβος νὰ χάσουν ὁλόκληρο τὸ περιεχόμενό των, γιατί ὄχι μόνο ὅπως μαρτυροῦν οἱ Γραφεὲς και αἱ Ἀποκαλύψεις τῶν θρησκειῶν, ἀλλὰ ὅπως πολὺ θετικά ἀποδείχνουν και οἱ νεώτερες ἔρευνες τῆς φιλοσοφίας και τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, τὸ θρησκευτικὸ φαινόμενο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικά τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου και δὲ μπορεῖ νὰ μείνη ποτὲ χωρὶς νὰ ἐκφραστῇ.

«Τὸ μάτι θέλει νὰ βλέπῃ· τὸ αὐτὶ θέλει νὰ ἀκούῃ· τὸ πόδι θέλει νὰ περπατῇ· τὸ χέρι θέλει νὰ πιάνῃ· ἔτσι ὁμως θέλει και ἡ καρδιά τοῦ ἀνθρώπου νὰ πιστεύῃ και νὰ ἀγαπᾷ» (Pestalozzi).

Ἀλλὰ δὲν ἐπιθυμοῦμε σήμερα ν' ἀναπτύξωμε και νὰ ὑποστηρίξωμε αὐτὸ πού λέγεται θρησκεία. Σὲ ἄλλες ὁμιλίες μας και ἀπὸ τὴν ἴδια αὐτὴ θέση μιλήσαμε γιὰ τέτοια ζητήματα. Τὸ θέμα τῆς σημερινῆς μας ὁμιλίας εἶναι : Ὁ Διδάσκαλος τῆς θρησκείας διὰ μέσου τῶν αἰώνων, και ἐπιθυμοῦμε νὰ μιλήσωμε γιὰ τὸν ἀνθρωπο ἐκεῖνο ἢ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους, πού σὲ κάθε ἐποχῇ τῆς ἱστορίας ἀναλάβανε τὸ ὑψηλὸ ἔργο και τὴ μεγάλη εὐθύνη νὰ ἐρμηνέψουν στοὺς ἀνθρώπους τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀνθρωπότης σέβεται και τιμᾷ πάντα τοὺς ἥρωες της, ἐκείνους δηλ. πού στάθηκαν μεγάλοι και τὴν ὠφέλησαν μὲ ἓνα ὁποιοδήποτε τρόπο. Ὁ Διδάσκαλος τῆς θρησκείας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἡρωϊκὰ αὐτὰ πνεύματα και νομίζω πὼς ὁποιοσδήποτε κι' ἂν εἶναι σήμερα οἱ ἀντιλήψεις μας και οἱ προκαταλήψεις γιὰ τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα ἀξίζει νὰ μιλήσωμε γιὰ κείνον, πού πάντοτε ἐλάλησε τὶς εὐγενέστερες ἰδέες πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τοῦλάχιστον τῆς ἐποχῆς του. Ὑστερα μὴ λησμονοῦμε πὼς σ' ὄλες τὶς βάσεις τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ ὑπάρχει καθαρὸ ἢ παραλλαγμένο

τὸ κήρυγμα τοῦ Διδασκάλου τῆς θρησκείας, κι' ἀκόμη ἄς μὴ λησμονοῦμε πὸς καὶ μέσα στὶς συνειδήσεις ὄλων τῶν ἀνθρώπων ὑπάρχει πάντα ἓνα μεγάλο κεφάλαιο σκέψεων καὶ αἰσθημάτων, τὰ ὁποῖα χωστοῦμε μόνο σ' αὐτόν. Ἐπῆρξε ὁ πρῶτος Διδάσκαλος τοῦ ἀνθρώπου, ὁ πιστὸς φίλος καὶ ὁδηγὸς τῆς ζωῆς του κι' ὁ πῖο μεγάλος παρηγορητὴς τῆς δυστυχίας καὶ τοῦ πόνου του.

Γιὰ νὰ μπορέσωμε ὅμως νὰ ἐννοήσωμε καλύτερα τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Διδασκάλου τῆς θρησκείας εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναφέρωμε μερικὰ γενικὰ περὶ θρησκείας. Συνήθως μὲ τὸν ὄρο θρησκεία ἐννοοῦμε τὴν πίστη μας σ' ἓνα αὐστηρὰ καθωρισμένο θρησκευτικὸ σύστημα, ἀπὸ τὰ δόγματα καὶ τὶς παραδόσεις τοῦ ὁποῖου δὲ μποροῦμε νὰ κάμωμε καμμιά παρέκκλιση. Ὅπως εἶναι ὅμως γνωστὸ ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πολύμορφη καὶ ἐλεύθερη κι' ὁ καθένας μας θέλει μ' ἓνα δικό του τρόπο νὰ λατρέψῃ τὸ Θεό. «Ὅλα τὰ λουλούδια δὲν γίνονται ἀπὸ ἓνα σπόρο κι' ὅλες οἱ ψυχὲς δὲν ἀγιάζουν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο». (Ἀνατόλ Φράνς). Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί ὑπάρχουν τόσες θρησκείες στὸν κόσμον κι' ἀκόμη γιατί καὶ μέσα σ' αὐτὸ τὸ Χριστιανισμὸ ὑπάρχουν τόσες αἱρέσεις καὶ τόσες δογματικὲς ἀποχρώσεις :

Ποιὰ Θρησκεία ἔχω ἀπ' αὐτὲς ποὺ μοῦ λές ;

Καμμιά· καὶ τοῦτο ἀπὸ θρησκεία

ἔλεγε ὁ Schiller. Ὅλες ὅμως πάλι οἱ θρησκείες ἔχουν μερικὰ κοινὰ σημεῖα, συναντῶνται στὶς γενικὲς τῶν γραμμὲς κι' ἔτσι μποροῦμε νὰ πλατύνωμε τὸν ὄρο θρησκεία καὶ νὰ νοήσωμε μ' αὐτὸ κάθε τάση καὶ κάθε προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ ξεπεράσῃ τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ πλησιάσῃ τὸ ἀπόλυτο, τὸ Θεό. Ὁ Goethe ὀνομάζει εὐσέβεια «τὴν διαρκῆ ροπὴν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὰ ἄνω» καὶ σύμφωνα μ' αὐτὰ κάθε σκέψη καὶ κάθε αἴσθημα, ποῦ ὑψώνει τὸν ἀνθρώπον ψηλότερα ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν ἐνστικτῶν καὶ τὸν προσανατολίζει σὲ μεγάλους κι' ἀγίους σκοποὺς, μποροῦμε νὰ τὰ ὀνομάσωμε θρησκεία, γιατί ἐκπληροῦνε τοὺς βασικούς σκοποὺς μιᾶς θρησκείας.

Σύμφωνα μ' αὐτὰ πλαταίνει κι' ἡ ἐννοία τοῦ Διδασκάλου

τῆς θρησκείας καὶ μπορούμε νὰ ποῦμε πὼς ὁ Μωυσῆς καὶ ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἡσαΐας καὶ ὁ Ἡσίοδος, ὁ Βούδδας καὶ ὁ Ζωροάστρης, ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Παῦλος, ὁ Μωάμεθ καὶ ὁ Λούθηρος καὶ ὅσοι κάτω ἄπ' αὐτοὺς ἱερεῖς καὶ μάντις ζητήσανε νὰ ἡμερώσουνε τὸν ἄνθρωπο καὶ νὰ δυναμώσουνε τὴ βούλησή του πρὸς τὸ καλὸ μπορούνε νὰ ὀνομαστοῦνε θρησκευτικοὶ διδάσκαλοι μὲ μόνη τὴ διαφορὰ πὼς ὁ καθένας ἄπ' αὐτοὺς ἔδρασε σὲ ξεχωριστὸ τόπο καὶ χρόνο καὶ σὲ ξεχωριστὸ θρησκευτικὸ σύστημα. Ὑπάρχει βέβαια ψηλότερα ἄπ' ὅλους αὐτοὺς ὁ Διδάσκαλος τῆς θρησκείας ὅλων τῶν αἰώνων, ὁ Χριστός, ἀλλὰ γι' αὐτὸν δὲν ἀρμόζει νὰ μιλῶμε δῶ. Τὸ ὅτι δὲ πλάϊ στὸ ὄνομα τοῦ Μωυσῆ καὶ τοῦ Ἀβουστίνου ἔθέσαμε τὰ ὀνόματα τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Σωκράτη δὲν πιστεύω νὰ σκανδαλίζη κανένα, γιατί ἐπὶ τέλους εἶναι καὶ ἐπίσημη διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας μας πὼς ὁ Θεὸς ἔστειλε καὶ στα ἔθνη πού δὲν εἶχαν Νόμο σοφοὺς νὰ τὰ φωτίσουν καὶ τὰ παιδαγωγήσουν. (Ρωμ. Γ' 29).

Γιὰ νὰ γίνω περισσότερον καταληπτὸς χωρίζω τὸ θέμα τῆς ὁμιλίας μου σὲ τρία μέρη :

Α'. Ὁ Θρησκευτικὸς Διδάσκαλος εἰς τὴν ἀρχαίαν (Ἑλληνορωμαϊκὴν) εἰδωλολατρείαν.

Β'. Ὁ Θρησκευτικὸς Διδάσκαλος εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν Θρησκείαν.

Γ'. Ὁ Θρησκευτικὸς Διδάσκαλος εἰς τὴν Χριστιανικὴν Θρησκείαν.

A

Εἶναι δύσκολο νὰ ἐννοήσωμε ἑμεῖς σήμερα αὐτὸ πὺν λέγεται ἀρχαία εἰδωλολατρεία, γιατί ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὁ χριστιανισμὸς ἐκατηγόρησε καὶ κείνος μὲ τὴ σειρά του τὴ θρησκεία, πὺν ξερίζωσε ἀπὸ τίς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων, κι' ἀπὸ τὸ ἄλλο γιατί ὁ προχωρημένος στὴ σκέψη ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς μας βλέπει διαφορετικὰ τὰ πράγματα ἀπὸ ὅτι τὰ ἔβλεπε ὁ ἄνθρωπος τῆς ἀρχαιότη-

τος. Γι' αὐτὸ καὶ ἀντικρούζουμε μὲ γέλοιο καὶ εἰρωνεία τὶς παλαιῆς θρησκείας κι' ἀδυνατοῦμε νὰ πιστέψουμε πὼς ἄνθρωποι λογικοὶ καὶ σοβαροὶ πίστευαν σὲ θεοὺς, ποὺ παρίσταναν τὴ φύση καὶ τὶς μυστηριώδεις δυνάμεις τῆς ἡ τὸν ἄνθρωπο μὲ τὶς ἀρετὲς καὶ τὶς κακίες του. Καὶ ὅταν σκεφθοῦμε πὼς τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἦταν ἡ παιδικὴ ἡλικία τῆς ἀνθρωπότητος, εἶναι εὐκόλο νὰ ἐξηγήσουμε τὸ πρᾶγμα, γιατί καὶ σήμερα ἀκόμη ὅπως καὶ σὲ κάθε ἐποχὴ τὸ μικρὸ παιδὶ φοβᾶται καὶ θαυμάζει τὸ κάτι τι ποὺ εἶναι περίεργο καὶ δυναμικὸ, λατρεύει δηλ. μὲ τὴ γενικώτερη σημασία ποὺ δίνομε στὴ λέξη αὐτή. Καὶ ὄχι μόνο τὰ μικρὰ παιδιὰ, μὰ κι' ἡμεῖς οἱ μεγάλοι καὶ σήμερα ἀκόμα στὸν καλούμενο εἰκοστὸ χριστιανικὸ αἰῶνα εἴμαστε λίγο πολὺ ὅλοι μας εἰδωλόλατρες, γιατί καὶ τὴν καθαρώτερη ἰδέα τῆς θρησκείας τὴν ἀγγίζουμε μὲ τόσα ὑλικά μέσα, ὥστε νὰ χάνει τὴν αὐστηρὴ πνευματικότητά της, καὶ τόσα ἄλλα πράγματα στὴ ζωὴ μας λογικὰ καὶ ἀνόητα, σοβαρὰ καὶ ἀστεία, εἴτε ἀπὸ ἄγνοια εἴτε ἀπὸ εὐγένεια καὶ αἰσθηματικότητά τὰ θαυμάζουμε καὶ τὰ λατρεύουμε. Μὰ ἂν ἔτσι σκεπτόμαστε μεῖς σήμερα γιὰ ὅ,τι βλέπομε ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ μας καὶ γιὰ ὅ,τι αἰσθανόμαστε μέσα στὸν ἑαυτὸ μας, πόσο πιὸ ἔντονα πρέπει νὰ ἐννοήσωμε τὰ αἰσθήματα αὐτὰ τοῦ θαυμασμοῦ καὶ τῆς λατρείας στοὺς μακρυνοὺς προγόνους μας, ὅταν ὅπως λέγει ὁ Carlyle «μὲ τὰ μάτια τοῦ παιδιοῦ καὶ μὲ τὴ σκέψη τοῦ ὄριμου ἀνθρώπου» βρέθηκε μπροστὰ στὸ θαῦμα τῆς δημιουργίας; Τί εἶναι τὸ μαγικὸ ἐκεῖνο ἀστὲρι, ὃ ἥλιος ποὺ ροδοβάφει τὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση σὲ μιὰ μαγικὴ σύνθεση λάμπσεων καὶ χρωμάτων; Τί εἶναι ὁ ἀπέραντος κόσμος τοῦ οὐρανοῦ, ποὺ τὴν ἡμέρα φωτίζεται μὲ τὸ βαθὺ καὶ μυστηριώδες γαλανὸ χρῶμα καὶ τὴν νύχτα φωτίζεται μὲ τὰ διαμάντια τῶν ἀστρῶν; Τί εἶναι ἡ στέρεη γῆ ποὺ πατοῦμε μὲ τὰ πανύψηλα βουνὰ καὶ τὶς λαγκαδιές της, τί εἶναι ἡ ἀπέραντη θάλασσα ποὺ σέρνει σὰ μαγνήτης τὰ μάτια τοῦ ἀνθρώπου; Τί εἶναι οἱ φοβερὲς καταστρεπτικὲς δυνάμεις ποὺ φέρουν τὸ θάνατο στὴ φύση καὶ τί εἶναι οἱ σιωπηλὲς ἐνεργητικὲς δυνάμεις ποὺ τὴν ἀνασταίνουν πάλι; Τί εἶναι τὸ Ἕ γάλο μυστήριον ποὺ λέγεται ζωὴ, τί εἶναι τέλος αὐτὸς

ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος πού αισθάνεται καὶ σκέπτεται ἔτσι ; Νὰ τὰ ἐρωτήματα πού γεννήθηκαν στὴν ψυχὴ τοῦ πρώτου ἀνθρώπου καὶ τὸν ἔκαμαν νὰ στρέψῃ τὴν προσοχὴ του μὲ ἐκπληξὴ καὶ θαυμασμό μπροστὰ στὸ ἄγνωστο καὶ στὸ ὠραῖο. Κι' ὅπως πάντοτε ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὴν πίεση τῶν ἀναγκῶν καὶ τοῦ πόνου του ὀδηγήθηκε νὰ μεγαλώσῃ τὸ λογικὸ του, ἔτσι κι' ἐδῶ παίρνοντας θάρρος ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ του πλησίασε τὸ φοβερὰ ἄγνωστο καὶ τὸ ἀνεξήγητα ὠραῖο, τοῦδωκε ψυχὴ ἀπὸ τὴν ψυχὴ του, τόκαμε Θεὸ καὶ τὸ λάτρευσε μὲ εὐγένεια καὶ σοβαρότητα.

Ἐμεῖς μπορούμε καὶ σήμερα νὰ γελοῦμε γιὰ τὴν τέτοια παιδίσια σκέψη τοῦ εἰδωλολάτρη ἀνθρώπου, μὰ ἂν ζούσαμε καὶ μεῖς στὴν ἐποχὴ του τὰ ἴδια θὰ ἐκάναμε. Ἄλλωστε καὶ σήμερα σὲ ὅλες τὶς θρησκείες καὶ σὲ ὅλες τὶς φιλοσοφίες ὑπάρχουν τὰ σπέρματα μιᾶς φυσιολατρίας καὶ ἀνθρωπολατρίας, γιὰτι παρ' ὅλο πού ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος μὲ τὴν ἐπιστήμη του ἐσκέπασε τὰ πάντα μὲ τύπους καὶ ὀνόματα, κάθε φορὰ πού ἡ στοχαστικὴ ματιὰ μας προχωρεῖ πλεῖο βαθειὰ ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῶν πραγμάτων καὶ ἀντικρύζομε γυμνὴ καὶ καθαρὴ τὴν παγκόσμια ὁμορφιὰ καὶ τάξη, ἡ ψυχὴ μας γεμίζει ἀπὸ συγκινήσεις πού μᾶς ὀδηγοῦν σὲ θρησκευτικὲς σκέψεις. «Ἡ φύση —λέγει πάλι ὁ Carlyle— διὰ τὸν προφήτην, τὸν φιλόσοφον καὶ τὸν ποιητήν, διὰ τὸν ἄνθρωπον δηλ. πού σκέπτεται βαθειὰ εἶναι πάντοτε μεταφυσικὴ». Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ συμφωνοῦν ὅλοι οἱ μεγάλοι μύστες τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πού συχνὰ στίς ἔρευνές των ἐπαναλαμβάνουν τὸν ἐνθουσιασμόν τοῦ ψαλμικοῦ ποιητῆ «ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου Κύριε! Πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας». «Μιὰ φυσιολατρεία βαθειὰ καὶ ἠθικὴ, μιὰ γοητευτικὴ ποίηση γεμάτη ἀπὸ τὴν αἴσθηση τοῦ ἀπειροῦ . . . ἦταν πρῶτα ἀπ' ὅλα κάτι σοβαρὸ, δηλ. ὁ κύριος ὅρος τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας». (Renan).

Ἔτσι λοιπὸν γεννήθηκε ἡ Εἰδωλολατρεία, ἡ ὁποία ὅταν συγκριθῇ βέβαια μὲ τὸ Χριστιανισμό εἶναι πάντοτε κατώτερη του, ἀλλ' ὅμως εἶχε κι' αὐτὴ τὴν ἀγαθὴ της ἐπίδραση στὸν ἐκπολιτισμὸ καὶ τὴν τελειότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Οἱ θρησκευτικὲς καὶ ἠθικὲς ιδέες πού ἐδημιούργησαν τὸ

θαῦμα τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ, τὸ πνευματικὸ ἐκεῖνο περιβάλλον ποὺ ἀνάδειξε ἓνα Σοφοκλῆ, ἓνα Πλάτωνα κι' ἓνα Σωκράτη, δὲ μπορούσε νὰ ἦταν τελείως ἀνήθικο καὶ ἔλεεινό. Ἐκόμα γιὰ μὲνα εἶναι μιὰ μεγάλη ἐκπληξη τὸ ὅτι ἴδιος ὁ Χριστὸς σὲ κανένα σημεῖο-τῶν λόγων του δὲν μᾶς κατηγορεῖ αὐτὴ τὴν ἀρχαία εἰδωλολατρεία, ὅσα δὲ λένε ἐναντίον της οἱ Προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ πρέπει νὰ γνωρίζωμε πὼς ἀναφέρονται τὸ περισσότερο στὴν ὀργιαστικὴ εἰδωλολατρεία τῶν χωρῶν ποὺ ἦσαν γύρω ἀπὸ τὴν Παλαιστίνη, γιατί ὁπωσδήποτε ὑπάρχει μιὰ μεγάλη διαφορὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἠθικὴ καθαρότητα μεταξὺ τῆς γνησίας ἑλληνικῆς καὶ τῆς λοιπῆς ἀνατολίτικης λατρείας.

«Ἡ πίστις —λέγει ὁ Decharme— πρὸς τοὺς θεοὺς φαίνεται ὅτι ἦτο πλέον σωτήριος ἢ ἐπιβλαβὴς εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἠθικὴν μέχρι τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν εἰσέβαλον αἱ ἀνατολικαὶ λατρεῖαι μετὰ τῶν ἐπαισχόντων αὐτῶν ἐθίμων. (Μυθολ. τοῦ Ἑλλ. Dech. μετάφραση Α. Καραλῆ σελ. 41).

Μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς οἱ θρησκευτικὲς καὶ ἠθικὲς ἀλήθειες σὲ κάθε ἐποχῇ δημιουργοῦνται εἴτε ἀπὸ τὴν ἀποκαλύψει τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ (ἄμεση Ἀποκάλυψη) εἴτε ἀπὸ τὴν ἐμπνεύσει τῶν μεγάλων καὶ τῶν ἐκλεκτῶν πνευμάτων (ἔμμεση Ἀποκάλυψη) εἴτε καὶ ἀπὸ τὰ συμπεράσματα, ποὺ κάνουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι πάνω στὴ ζωὴ.

Τὰ λαϊκὰ στρώματα εἶναι πάντα τὸ θερμοκήπιο ἐκεῖνο μέσα στὸ ὁποῖον πλανῶνται οἱ συγκινήσεις, οἱ λαχτάρεις καὶ οἱ ἀόρατοι θρησκευτικοὶ πόθοι τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ μόνο ἡ θρησκευτικὴ προσωπικότης μπορεῖ νὰ ἐκφράσῃ καθαρώτερα καὶ εὐγενέστερα τὸ μεγαλεῖο καὶ τὴ γοητεία τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Ὡς θρησκευτικὲς προσωπικότητες γιὰ τὴν ἑλληνικὴ θρησκεία θὰ θεωρήσωμε τὸν Ὅμηρον, τὸν Ἡσίοδον καὶ τὸν Σωκράτη καὶ πάνω σ' αὐτοὺς θὰ ἐξετάσωμε τὸ ἔργο τοῦ θρησκευτικοῦ Διδασκάλου στὴν ἀρχαία Εἰδωλολατρεία. Βέβαια κοντὰ σ' αὐτοὺς θὰ μπορούσαμε νὰ παραθέσωμε καὶ τὸν Πυθαγόρα καὶ ἄλλους μεγάλους σοφοὺς καὶ μύστας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀλλὰ περιοριζόμεθα μόνο στοὺς τρεῖς παραπάνω, γιατί οἱ δύο πρῶτοι εἶναι κεί-

νοι πὸν θεμελιώνουνε τὴν ἑλληνικὴν θρησκεία κι' ὁ τελευταῖος τὴν ἀποτελεῖώνει μὲ τὸ ἠθικὸ περιεχόμενον, πὸν τῆς προσδίδει.

Εἰς τὰ ἔργα τοῦ Ὀμήρου σκόρπια μόνο συναντοῦμε ἐδῶ κι' ἐκεῖ θρησκευτικὰ του διδάγματα, ὁ Ἡσίοδος ὁμως συστηματικώτερα στὰ ἔργα του Θεογονία καὶ Ἔργα καὶ Ἡμέραι μᾶς δίνει τοὺς ἠθικοὺς κανόνες τῆς ζωῆς. Ἡ θρησκεία τὴν ἐποχὴ ἐκείνη πὸν ἀντιπροσώπευε ὅλη τὴ γνώση κι' ὅλη τὴ σοφία τοῦ ἀνθρώπου ἦταν ὑποχρεωμένη βέβαια νὰ δώσῃ μιὰ ἐξήγησι τοῦ κόσμου καὶ τῶν νόμων πὸν τὸν κυβερνοῦν· γι' αὐτὸ ὅλες οἱ θρησκείες τῆς ἀρχαιότητος εἶναι φυσιοκρατικές, ἐνῶ ἀργότερα ὅσο προχωροῦμε στὸν πολιτισμὸ καὶ ἡ ἐπιστήμη ἀναλαμβάνει τὴν ἐξερεύνησι τῆς φύσης ἡ θρησκεία περιορίζεται στὸ καθαρῶς μεταφυσικὸ καὶ ἠθικὸ της περιεχόμενον.

«Τὸ πρόβλημα τῆς ἀρχῆς τῶν ὄντων δὲν ἀνέμενε τὰς φιλοσοφικὰς παρατηρήσεις τῆς Ἰωνικῆς Σχολῆς ὅπως εὗρεν ἐν Ἑλλάδι λύσιν τινά. Πολὺ πρὸ τοῦ Θαλοῦ, τοῦ Ἀναξιμάνδρου καὶ τοῦ Ἡρακλείτου ἡ μυθολογικὴ ποίησις ἀνέλαβε νὰ ἱκανοποιήσῃ διὰ θαυμασιῶν ἐρμηνειῶν τὴν φυσικὴν περιέργειαν τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς πλάσεως τοῦ σύμπαντος καὶ τῆς γενέσεως τῶν Θεῶν». (Μυθ. Dech. σελ. 43). Κατὰ τὴν θρησκείαν λοιπὸν τῶν δύο τούτων κορυφαίων Θεολόγων τοῦ ἀρχαίου κόσμου (Ὀμήρου, Ἡσιόδου) ὁ θεὸς Ζεὺς εἶναι ὁ «πατὴρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε», ἡ μεγάλη θεότης πὸν βασιλεύει καὶ κυβερνᾷ τὸν κόσμον. Πρὶν ἀπὸ τὸ Δία ὑπῆρχαν ἄλλες θεότητες :

Ἦτοι μὲν πρῶτιστα χάος γένητ' ἔπειτα

Γαῖ' εὐρύστερονος, πάντων ἔδος ἀσφαλὲς αἰεὶ

ἠδ' Ἔρωσ ὃς κάλλιστος ἐν ἀθανάτοισιν θεοῖσιν

(Θεολ. Ἡσιόδ. 116)

πὸν ἐκπροσωποῦν τίς πρῶτες φυσικὲς δυνάμεις, μὲ τὴν ἐνέργεια τῶν ὁποίων ἔγινε ὁ κόσμος, ἀλλὰ σιγὰ σιγὰ παραμερίζει κάθε ἄλλη θεότητα καὶ γίνεται αὐτὸς ὁ κυρίαρχος θεός. Κοσμεῖται δὲ ὁ Δίας μὲ τέτοιες θεῖες ιδιότητες, ὥστε νὰ θεωρεῖται ὁμοίος περὶπου μὲ τὸ δικὸ μας χριστιανικὸ Θεὸ καὶ γι' αὐτὸ πολλοὶ μυ-

θολόγοι καὶ θρησκευολόγοι, ὅπως ὁ Welcker καὶ ἄλλοι, νὰ νομίζουσι ὅτι καὶ στὴν ἑλληνικὴ θρησκεία ὑπῆρχε ἕνας ἀρχικὸς μονοθεϊσμός. Οἱ «Πελειάδες» (Καλόγηρες) τοῦ ἱεροῦ τῆς Δωδώνης ἔψαλλον «Ζεὺς ἦν, Ζεὺς ἔστι, Ζεὺς ἔσεται· ὦ μέγα Ζεῦ». (Dech. 62).

Εἶναι πανταχοῦ παρών : Καὶ λέγει ὁ Ἄρατος :

Ἐκ Διὸς ἀρχώμεθα, τὸν οὐδέποτ' ἀνδρες εἴωμεν
Ἄρρητον· μεστὰ δὲ Διὸς πᾶσαι μὲν ἀγυαί,
πᾶσαι δ' ἀνθρώπων ἀγοραί· μεστὰ δὲ θάλασσα
καὶ λιμένες· πάντη δὲ Διὸς κεκρήμεθα πάντες.

Παντοδύναμος καὶ κάνει νὰ τρέμη ὁ Ὀλυμπος μόνον μὲ τὸ συνοφρῶμά του :

Ἦ καὶ κυανέησιν ἐπ' ὄφρυσιν νεῦσε Κρονίων·
ἀμβρόσια δ' ἄρα χαῖται ἐπερρώσαντο ἄνακτος
κρατὸς ἀπ' ἀθανάτοιο, μέγαν δ' ἐλέλιξεν Ὀλυμπον
(Ἰλιάδ. Α' 528)

Πάνσοφος (ὑπάτος μῆστωρ)· εἶναι ὁ χορηγητὴς ὅλων τῶν ἀγαθῶν «Ζεὺς ἀγαθὸν τε κακὸν τε διδοῖ» (Ὀδύσ. Δ 237), δίνει τὰ καλὰ στοὺς καλοὺς : «Οὐδέ ποτ' ἰθυδίκησι μετ' ἀνδράσ, λιμὸς ὀπηδεῖ».

Οὐδ' ἀάτη· θαλίης δὲ μεμηλότα ἔργα νέμονται
(Ἡσιόδ. ἔργα 230)

καὶ τιμωρεῖ γιὰ τὰδικα κρίματα : «Οἷς δ' ὕβρις τε μέμηλε κακὴ καὶ σχέτλια ἔργα, τοῖσδε δίκην Κρονίδης τεκμαίρεται εὐρύοπα Ζεὺς» (Ἡσιόδ. ἔργ. 238, 39).

Ὁ Δίας στέλνει τὶς δοκιμασίαις καὶ τὶς λύπαις στοὺς ἀνθρώπους. Ὁ Ἀχιλλεὺς λέγει στὸν Πρίαμο :

Οὐ γὰρ τις προῆξις πέλεται κρουροῖο γόοιο·
ὅς γὰρ ἐπεκλώσαντο θεοὶ δειλεῖσι βροτοῖσιν.
(Ἰλιάδ. Ω 522)

Ἄλλ' ὅμως ὁ ἴδιος γίνεται καὶ σπλαχνικὸς καὶ συγχωρεῖ μὲ τῇ

μετάνοια και την προσευχή τις ἁμαρτίες τῶν ἀνθρώπων πού γι' αὐτό και ὀνομάζεται «Μειλίχιος». Ὁ Φοίνικας λέγει στὸν Ἀχιλλέα:

Ἄλλ' Ἀχιλλεῦ δάμασον θυμὸν μέγαν' οὐδέ τι σε χρῆ
νηλεῆς ἦτορ ἔχειν' στρεπτοὶ δὲ και θεοὶ αὐτοὶ
τῶν περ και μείζων ἀρετὴ τιμὴ τε βίη τε :
και μὲν τοὺς θυέεσσι και εὐχολῆς ἀγανῆσιν
λοιβῆ τε κνίσση τε παρατροπῶσ' ἀνθρωποὶ
λισσόμενοι, ὅτε κέν τις ὑπερβῆη και ἁμάρτη.
και γάρ τε λιταὶ εἰσι, Διὸς κοῦραι μεγάλοιο.

(Ἰλιάδ. I 496)

Στὴν Ὀμηρικὴ θρησκεία λείπει βέβαια ὁ κοινωνικὸς χαρακτῆρας τῆς θρησκείας, γιατί ἡ ζωὴ τότε δὲν εἶχε πολλὰς ἀνάγκες. Ὁ Ἡσίοδος ὁμως, πού στὴν ἐποχὴ του πλέον εἶχαν διαμορφωθῆ καλύτερα οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες, κάνει συχνὰ λόγο γιὰ τὴ σκληρότητα και τὶς ἀδικίες τῶν ἀρχόντων και προστατεύει τοὺς πτωχοὺς και τοὺς ἀδυνάτους. Ἡ Παρθένα Δικαιοσύνη ὠρισμένη ἐπίτηδες ἀπὸ τὸν Δία παρακολουθεῖ τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων και ἀναφέρει τὶς ἀδικίες των στὸ θεό :

Ἡ δ' ἔπεται κλαίουσα πόλιν και ἦθεα λαῶν
ἤερα ἔσσαμένη, κακὸν ἀνθρώποισι φέρουσα,
οἶτε μιν ἐξελάσῃσι και οὐκ ἰθείαν ἔνειμαν.

(Ἡσιόδ. ἔργα 222)

Ὁ Ἡσίοδος θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθῆ ὁ Ἡσαΐας τῶν Ἑλλήνων μὲ τὸν τρόπο πού μιλεῖ γιὰ τὴ δικαιοσύνη και τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα. (Ἡσιόδ. ἔργα 213, Ἡσαΐου Α' 17—19).

Ἀπὸ τὰ λίγα αὐτὰ στοιχεῖα πού παραθέτομε ἐδῶ γίνεται φανερό πὼς μέσα στὰ ἔργα τοῦ Ὀμήρου και τοῦ Ἡσιόδου ὑπῆρχε ἓνα ὀλοκληρωμένο σύστημα θρησκείας και ἠθικῆς, πού μπορούσε νὰ δίνη στὸν ἀνθρωπο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μιὰ ἐρημνεῖα τοῦ κόσμου, μέσα στὸν ὁποῖο ζοῦσε και συγχρόνως νὰ τὸν ὀδηγῆ πὼς νὰ λυτρώνεται ἀπὸ τὰ πάθη του και τοὺς φόβους του και νὰ ρυθμίζη τὴν κοινωνικὴ του ζωὴ.

Ἀργότερα βέβαια σιγά - σιγά με τὴν πρόοδο τοῦ πολιτισμοῦ τὰ μυθολογικὰ δόγματα τῆς θρησκείας αὐτῆς δὲν ἱκανοποιοῦσαν πλεῖα τοὺς ἀνθρώπους καὶ γι' αὐτὸ οἱ μετὰ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο θεολόγοι καὶ ἱερεῖς προσπαθοῦνε νὰ δώσουν εἰς τὰ σύμβολα τῆς παλαιᾶς θρησκείας ὑψηλότερο νόημα καὶ βαθύτερο περιεχόμενο. Ἔτσι δημιουργοῦνται τὰ Ὀρφικὰ καὶ Ἐλευσίνια Μυστήρια, μέσα στὰ ὑποῖα οἱ μύστες καὶ ἱεροφάντες τῶν χρησιμοποιοῦνε τοὺς παλαιοὺς μύθους γιὰ νὰ δώσουν βαθύτερα καὶ ἠθικώτερα διδάγματα στὴ ζωή.

Ἄλλὰ ὅπως εἶναι γνωστὸ οἱ θρησκευτικὲς ἀλήθειες ἔχουνε πάντοτε καὶ τοὺς κριτὲς καὶ ἀρνητὲς τῶν εἴτε γιὰτὶ οἱ ἴδιες δὲν ἔχουνε τὸ κῦρος καὶ τὴν δύναμη νὰ ἱκανοποιοῦν καὶ νὰ ἐπιβάλλονται στοὺς ἀνθρώπους εἴτε γιὰτὶ οἱ ἄνθρωποι δὲ βρίσκονται στὴ πνευματικὴ ἐκείνη ἀνάπτυξη καὶ ὠριμότητα, πού χρειάζεται γιὰ νὰ τὶς κατανοοῦν καὶ νὰ τὶς σέβονται.

Γι' αὐτὸ καὶ στὴν ἀρχαία εἰδωλολατρεία δὲν ἔλειψαν κεῖνοι πού κατηγορήσανε καὶ εἰρωνευτήκανε ὄχι μόνο ἐπὶ τέλους τὶς ἀφελεῖς θρησκευτικὲς παραδόσεις, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ τὴν οὐσία καὶ τὴν ὑπόστασι τῆς θρησκείας.

Τέτοιοι φάνηκαν ἀργότερα στὸν Ε' καὶ Δ' αἰῶνα (π. Χ.) οἱ Σοφιστὲς, πού με μίαν μονόπλευρη καὶ χωρὶς βάθους σκέψη καὶ μόρφωση ζητοῦσαν νὰ συκοφαντήσουν καὶ κλονίσουν τὰ θρησκευτικὰ αἰσθήματα στὶς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων. Καὶ τότε ἀκριβῶς παρουσιάζεται ὁ Σωκράτης, ἡ μεγάλη ἐκείνη θρησκευτικὴ καὶ φιλοσοφικὴ προσωπικότης πού χωρὶς νὰ ὑποστηρίξῃ τὸ μυστικὸ μέρος τῆς παλαιᾶς θρησκείας προχωρεῖ βαθύτερα στὸ ἠθικὸ τῆς περιεχόμενο καὶ γίνεται στὸν ἑλληνικὸ κόσμον ὁ πρόδρομος τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ Σωκράτης κατὰ τὸν Renan «ἐδημιούργησε τὴν φιλοσοφίαν» καὶ οἱ φιλόσοφοι τὸν θέλουν ὀλοτελα δικό των. Κι' ὅμως ἂν ὄχι με περισσότερα τοῦλάχιστο με ἴσα ἐπιχειρήματα μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἀνήκει πλείοτερα στὴ θρησκεία. Γιὰτὶ πρῶτα - πρῶτα μεταφέρει τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὸν φυσικὸν κόσμον στὴν ἠθικὴ ὑπόστασι τοῦ ἀνθρώπου κι' ὕστερα χρωματίζει ὅλη του τὴ διδασκαλία με τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ. Ἡ

φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη δὲν εἶναι κείνη ἢ παγερὴ γνωσιολογία τοῦ ἀθέου διανοουμένου, πού σταματᾷ στὶς ἐπιφανειακὲς ἐρημνεῖες τῶν πραγμάτων καὶ τῶν γεγονότων, πού ξεκόβει τὴ γνώση καὶ τὴν ἀλήθεια ἀπὸ τὸ μεγάλο σύμπλεγμα τῆς θρησκείας καὶ τὶς ζημιώνει ἀνυπολόγιστα στὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση, πού μποροῦν νᾶχουν στὴ ζωὴ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν κοινωνιῶν, ἀλλὰ εἶναι ἡ φιλοσοφία τοῦ Σωκράτη μιὰ γνώση πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ θεὸ καὶ μιλεῖ γιὰ τὸ θεό, μιὰ διδασκαλία πού γυμνώνει καὶ ξυπνᾷ, ἕνα κήρυγμα πού ἐλέγχει καὶ διορθώνει, μιὰ θεωρία πού σμίγει καὶ σφιχτοδένει πάλι τὴ γνώση καὶ τὴν ἠθικὴ μὲ τὴν τέλειότητα καὶ τὴν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου, κι' ὅλα αὐτὰ εἰπωμένα μὲ ἕνα προφητικὸ κῦρος καὶ σφραγισμένα μὲ μιὰ ὠραία θεληματικὴ φυσία. Ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης εἶχε τὴ συναίσθηση πὼς εἶναι ἕνας «ἀπεσταλμένος» τοῦ Θεοῦ. Στὴν Ἀπολογία του λέγει: «. . Οἷον δὴ μοι δοκεῖ ὁ Θεὸς ἐμὲ τῇ πόλει προστεθεικέναι τοιοῦτον τινά, ὃς ὑμᾶς ἐγείρων καὶ πείθων καὶ ὀνειδίζων ἕνα ἕκαστον οὐδὲν παύομαι τὴν ἡμέραν ὅλην πανταχοῦ προσκαθίζων». (Πλατ. Ἀπολ. XVIII).

Τὸ ὅτι δὲ εἶναι ἀπὸ τὸ Θεὸ σταλμένος φαίνεται — ὡς λέγει πάλι ὁ ἴδιος — ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐνῶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι φροντίζουν γιὰ τὶς δικές των δουλειές ἐκεῖνος τὰ ἄφησε ὅλα γιὰ νὰ διδάσκη στοὺς ἄλλους τὴν ἀρετὴ: «Οὐ γὰρ ἀνθρωπίνῳ ἔοικε τὸ ἐμὲ τῶν μὲν ἕμαντοῦ ἀπάντων ἡμεληκέναι καὶ ἀνέχεσθαι τῶν οἰκείων ἀμελουμένων τοσαῦτα ἤδη ἔτη, τὸ δὲ ὑμέτερον πράττειν αἰεὶ, ἰδίᾳ ἑκάστῳ προσιόντα ὥσπερ πατέρα ἢ ἀδελφὸν πρεσβύτερον, πείθοντα ἐπιμελεῖσθαι ἀρετῆς». (Πλατ. Ἀπολ. XVIII). Ὅ,τι ὁμιλεῖ καὶ διδάσκει εἶναι ἀπὸ τὸ Θεὸ ὑπαγορευμένο καὶ τὴν ὑπηρεσία του σ' αὐτὸ τὸ ἔργο πού κάνει νομίζει πὼς εἶναι τὸ μεγαλύτερο ἀγαθὸ πού μπορεῖ νὰ γίνῃ στὴν πατρίδα του: «Ταῦτα γὰρ κελεύει Θεός, εὐ ἴστε, καὶ ἐγὼ οἶομαι οὐδὲν πῶ ὑμῖν μεῖζον ἀγαθὸν γενέσθαι ἐν τῇ πόλει ἢ τὴν ἐμὴν τῷ Θεῷ ὑπηρεσίαν». (Πλατ. Ἀπολ. XVIII). Τὸ ἔργο πού κάνει τὸ θεωρεῖ ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Θεοῦ καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲ μπορεῖ νὰ τὸ σταματήσῃ. Τὴν ὥρα πού δικάζεται καὶ ξέρει πολὺ καλὰ ποιὸ θᾶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δίκης του λέγει στοὺς κατηγοροὺς καὶ

δικαστές του πὸς κι' ἂν ἀκόμη ἐκεῖνοι τοῦ ποῦν ὅτι τὸν ἀθω-
 ώνουν καὶ τοῦ χαρίζουν τὴν ζωὴ ἀλλὰ νὰ παύση νὰ μιλή γιὰ
 τὸ Θεὸ καὶ νὰ φιλοσοφῇ, δὲν δέχεται γιατί θὰ ὑπακούση καλύ-
 τερα στὸ Θεὸ παρὰ στοὺς ἀνθρώπους: «ἐγὼ ὑμᾶς, ἄνδρες Ἐπι-
 ναῖοι, ἀσπάζομαι μὲν καὶ φιλῶ, πείσομαι δὲ μᾶλλον τῷ Θεῷ ἢ
 ὑμῖν.» (Πλ. Ἀπολ. XVII) Εἶναι τὰ ἴδια λόγια ποὺ θὰ πῆ
 ἀργότερα ἕνας ἄλλος μέγας θρησκευτικὸς Διδάσκαλος ὁ Ἅπ.
 Πέτρος στὰ Ἱεροσόλυμα, ὅταν θὰ διαταχθῆ ἀπὸ τὸ Συνέδριο
 νὰ παύση τὸν Εὐαγγελισμόν του.

Ἄν ὑπάρχει στὸν κόσμον μιὰ ἠθικὴ διδασκαλία ποὺ νὰ σι-
 μῶνῃ πλεότερο στὴ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ, κι' ἂν ὑπάρχει
 ἀκόμη ἕνα ζωνιανὸ πρότυπο ἀρετῆς καὶ σοφίας ποὺ νὰ θυσιάζ-
 εται γιὰ τὰ ἰδανικὰ αὐτά, τοῦτο συμβαίνει μόνο στὴ διδασκαλία
 καὶ τὴ ζωὴ τοῦ Σωκράτη. Θαυμάζομε τὸ μεγαλεῖο τῆς ἠθικῆς
 τοῦ «ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν» (Λουκ. στ' 27), ἀλλὰ κοντὰ
 σ' αὐτὴν φτάνει κι' ὁ λόγος τοῦ Κρίτωνα: «Εἰ ἀναγκαῖον εἴη
 ἀδικεῖν ἢ ἀδικεῖσθαι ἐλοίμην ἂν ἀδικεῖσθαι.» (Πλατ. Κρίτων.)

Τέλος ὁ Σωκράτης ἐσυκοφαντήθη καὶ κατεδικάστηκε ὡς
 ἐχθρὸς τῆς θρησκείας (ἐδίδασκε τὰ «καινὰ δαιμόνια»). Εἶναι
 φαίνεται μοιραῖο κείνοι ποὺ φέρνουνε τὸ φῶς καὶ ζητιῦνε νὰ
 διορθώσουνε τὴ μορφή καὶ τὴν κακία τῶν ἄλλων νὰ σταυρώ-
 νονται καὶ νὰ κακοποιῶνται καὶ δὲν ὑπάρχει θλιβερότερη
 ἀντίθεση στὴν πάλη τοῦ «καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ» ποὺ γίνεται σ'
 αὐτὸν τὸν κόσμον ἀπὸ τὴν περίπτωσιν ἐκείνη, ποὺ ὁ δημιουργὸς
 καὶ ὁ ἐμπνευστὴς μιᾶς θρησκείας συκοφαντεῖται καὶ θανατώνε-
 ται ὡς ἐχθρὸς τῆς θρησκείας.

Ἀναφέραμε ὡς τώρα—μὲ συντομία βέβαια—μερικὰ χαρα-
 κτηριστικὰ γιὰ τοὺς τρεῖς μεγάλους διδασκάλους τῆς θρησκείας
 τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καὶ μποροῦμε νὰ ποῦμε πὸς ἀπ' αὐτοὺς
 ξεκίνησε ἐκεῖνο τὸ λαμπρὸ πνεῦμα τοῦ ἀρχαίου κόσμου ποὺ
 παραστάθηκε στὴν τέχνη, ποὺ ἐδημιούργησε τὸ λόγο, ποὺ ἔγινε
 ἐπιστήμη καὶ σοφία, νόμος καὶ πολιτεία κι' ὅλο μαζί ἐνωμένο
 ἔκαμε τὸ ἀγύριστο θαῦμα τοῦ κλασσικοῦ πολιτισμοῦ. Γιατὶ ἂν
 εἶναι ἀλήθεια κείνο ποὺ λέγεται πὸς: «Ὅταν γεννᾶται ἕνας

Θεὸς γεννᾶται κι' ἔνος πολιτισμὸς», αὐτὸ ἰσχύει περισσότερο γιὰ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πολιτισμὸ πού εἶναι ὀλότελα δημιουργημάτων τῆς θρησκείας τῶν χρόνων του καὶ μᾶς δείχνει πόσο ἀστήρικτη εἶναι ἡ συκοφαντία ἐκείνων πού ἰσχυρίζονται πὼς ἡ θρησκεία βλάπτει τὴ ζωὴ καὶ ἐμποδίζει τὴν πρόοδο καὶ τὸν πολιτισμὸ τοῦ ἀνθρώπου.

Κι' ἂν μᾶς ἐπέτρεπε δῶ ὁ καιρὸς καὶ ὁ τόπος νὰ ἀναλύσωμε πλατύτεροι τὰ θρησκευτικὰ δόγματα καὶ τὰ ἠθικὰ ἀξιώματα, πού βγήκανε ἀπὸ τὴν ἔμπνευση καὶ τὸ θεῖο ἐνθουσιασμὸ τῶν μεγάλων αὐτῶν θεολόγων καὶ ἠθικολόγων τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ νὰ ἀναφέρουμε μὲ λεπτομέρειες τὴ μεγάλη ἐκπολιτιστικὴ ἐπίδραση ποῦ ἔχον ἐπὶ τὴν ἀτομικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς των, θὰ μπορούσαμε νὰ σημειώσωμε γεγονότα καὶ πράγματα πού ξεπερνοῦνε σὲ πολλά του σημεῖα τὸ νεώτερο καὶ σύγχρονο χριστιανικὸ μας πολιτισμὸ. Ἀρκοῦμαι μόνον νὰ ἀναφέρω πὼς ὀλόκληρη ἡ Ἑλλάδα πῆγαινε στὰ μαντεῖα τῆς Δωδώνης καὶ τῶν Δελφῶν νὰ συμβουλευτῆ τὸ Θεὸ στὰ μεγάλα τῆς ζητήματα, πὼς οἱ «Ἀμφικτυονίεις», πού φάνηκαν καλύτερες ἀπὸ «τὴν κοινωνία τῶν ἐθνῶν» καὶ τὸν «Ὄργανισμὸν Ἑνωμένων Ἐθνῶν» (Ο. Η. Ε.) τῶν καιρῶν μας, εἶχαν θρησκευτικὸ χαρακτῆρα καὶ πὼς ὅ,τι μένει ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἀπαράμιλλη τέχνη τοῦ «Χρυσοῦ αἰῶνα» εἶναι θρησκευτικὸ λείψανον. Ἐπιθυμῶ ἀκόμα νὰ προστέσω ἐδῶ δυὸ λόγια γιὰ τὸν ἡρωισμό μὲ τὸν ὁποῖον ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ διδασκάλου τῆς θρησκείας καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν εἰδωλολατρεία ἔκαμε τὸ καθῆκον του καὶ ὑπερασπίστηκε τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ μπροστὰ στὴ θηριωδία καὶ τὴν αὐθαιρεσία τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς του.

Ὁ Σοφοκλῆς στὴν Ἀντιγόνη μᾶς παρουσιάζει τὸ ὑπέροχον παράδειγμα τοῦ μάντη Τειρεσία πού πηγαίνει στὸν Τύραννο Κρέοντα νὰ τὸν ἐλέγξει γιατί γιὰ τοὺς δικούς του νόμους παραβαίνει τοὺς νόμους τῶν θεῶν κι' ἀφήνει ἄταφο τὸν Πολυνείκη. Κι' ὁ ἴδιος πάλι μάντης παρουσιάζεται στὸν Οἰδίποδα (Σοφοκλ. Οἰδ. Τύραν. 300.315) γιὰ νὰ ἐλέγξει τὰ ἀνομήματά του μὲ τούτη τὴν αὐστηρὴ γλῶσσα. «Οὐ γάρτι σοι ζῶ δοῦλος ἀλλὰ

Λοξίτζ» και «Εἰπὼν ἄπειμι ὧν οὐνεκα ἦλθον οὐ τὸ σὸν δέισας πρόσωπον» (Σοφ. Οἶδ. Τύρ. 446). Νομίζει κανεὶς πὼς ἀκούει ἐδῶ τὸ χριστιανὸ ἥρωα Θρησ. Διδάσκαλο πού παρουσιάζεται μετὰ τὴ γλῶσσα τοῦ Ἑσαΐα, τοῦ Παύλου, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Βασιλείου γιὰ νὰ ἐλέγξῃ τις παρανομίες τῶν ἀρχόντων τῆς ἐποχῆς του.

B

Ἀφήνομε τὸν Ὀλυμπο κι' ἀνεβαίνομε στὸ Σινᾶ, ἀφήνομε τὰς Ἀθήνας καὶ πᾶμε στὰ Ἱεροσόλυμα, ξεκίνοῦμε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ φτάνομε στὴν Ἰουδαία.

Μὰ ἐδῶ δὲν ὑπάρχει ἡ ὁμορφιὰ καὶ ἡ γλυκάδα τῶν Ἑλληνικῶν τόπων. Ἡ Παλαιστίνη δὲν ἔχει τὴν ποικιλίαν καὶ τὴν ἀρμονικὴν σύνθεσιν ποῦχει ἡ χώρα τῆς Ἑλλάδος. Τὸ κλίμα τῆς εἶναι μονότονα θερμὸ, οἱ βροχῆς σπανίζουσι κι' οἱ πηγῆς καὶ τὰ δάση πού ὁμορφαίνουν τὴν ὄψιν ἐνὸς τόπου εἶναι λιγοστὰ ἐδῶ.

Ἐρημικὰ καὶ μυστικοπαθῆ βουνὰ ὑψώνουσι ἐδῶ κι' ἐκεῖ τις κορφῆς τῶν σάν νὰ προσεύχονται στὸ Ἄπειρο κι' ἀνάμεσά τους σιωπηλῆς κοιλάδες γονατιστῆς κι' αὐτῆς στὰ πόδια τῶν περιμένουσι κάποια φωνὴ ἀπὸ τὰ νέφη. Κι' ὅπως εἶναι γνωστὸ, οἱ ἄνθρωποι πού ζοῦσι σὲ τέτοιον φυσικὸ περιβάλλον, ἀφοῦ δὲν ἔχουσι νὰ ἰδοῦν καὶ νὰ θαυμάσουσι τίποτε τὸ ὄραϊο καὶ τὸ λαμπρὸ στὴν ὄψιν τῆς γῆς, στρέφουσι τὴν ψυχὴν τῶν στὸ ὑπεργήϊνον στερέωμα καὶ ζητοῦσι νὰ λατρεύουσι κεῖνο πού ὑπάρχει πίσω ἀπὸ τὰ σύννεφα.

Μὰ κάποια μέρα τὰ σύννεφα κατέβηκαν πολὺ χαμηλὰ στὴν κορυφὴν τοῦ Σινᾶ κι' ὁ Θεὸς μιλοῦσε μετὰ τὴν αὐστηρὴ φωνὴν τοῦ κερανοῦ καὶ τῆς βροντῆς στ' ἄγρια πλήθη τοῦ νομαδικοῦ λαοῦ τῶν Ἑβραίων, ἀλλὰ κανεὶς δὲν τολμοῦσε ν' ἀνταποκριθῆ ἐπὶ τῆς φωνῆς του.

Μόνον ἓνας, ὁ Μωυσῆς, εὐγενικὸς καὶ γενναῖος ὁδηγὸς τοῦ λαοῦ αὐτοῦ ἀνηφορίζει τὸ καπνισμένον βουνὸν καὶ πάει νὰ συ-

ναντήσει τὸν Αἰώνιο καὶ νὰ μεταφέρει στοὺς ἀνθρώπους τὰ λόγια του καὶ τὰ προστάγματά του.

Ξέρω πὼς στὰ μεγάλα ἔργα πάντα σμίγουν οἱ λαχτάρεις καὶ οἱ πόθοι πολλῶν ἀνθρώπων, ἀναγνωρίζω τὴ δύναμη τῆς ὁμαδικῆς ψυχολογίας στὰ θαυμαστά ἔργα τῶν ὁμάδων καὶ τῶν λαῶν, μὰ ποτὲ δὲ μποροῦμε ν' ἀρνηθοῦμε τὴν ξεχωριστὴ θέση ποὺ παίρνει σ' αὐτὰ ὁ διαλεκτὸς καὶ μέγας ἄνθρωπος. Ὅπως ὅλα τὰ μεγάλα ἔργα τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι τοὐλάχιστο ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὸν ἕνα, ἔτσι καὶ δῶ στὴν ἀρχὴ καὶ στὴ γένεση τῆς Ἰουδαϊκῆς θρησκείας ποὺ ἔμελλε νὰ παῖξη ἕνα σημαντικό ρόλο στὴν ἐκπολιτιστικὴ πορεία τῆς ἀνθρωπότητος ἐμπνευστῆς καὶ θεμελιωτῆς εἶναι μόνο ὁ Μωϋσῆς. Ἐμεῖς μποροῦμε νὰ βρισκομε ἔτοιμα τὰ θαύματα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ μέγας αὐτὸς πνευματικὸς ὁδηγὸς ἐλευθέρωσε τὸ λαὸ του ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο καὶ νὰ θεωροῦμε εὐκόλη τὴ νομοθεσίαν μὲ τὴν ὁποῖαν προσπάθησε νὰ ἡμερώσῃ τὴν ἀγριότητά του, μὰ ὅσο εἶναι ἀλήθεια πὼς ἀπὸ τὸ Θεὸ τὰ πῆρε ὅλα καὶ δύναμη καὶ σοφία, ἄλλο τόσο εἶναι ἀλήθεια πὼς ὁ Θεὸς δὲν τάζει καὶ δὲν χαρίζει τόσο εὐκόλα τὰ δῶρα αὐτὰ παρὰ μόνο σ' ἐκείνους ποὺ ὑψώνουν τὸ πνεῦμα των στὸ ὕψος ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται γιὰ νὰ συναντήσῃ κανεὶς τὸ Θεό.

Μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς τὰ μεγάλα πνεύματα εἶναι πὲς οἱ ἀγωγοὶ ποὺ φέρνουνε στοὺς κοινούς ἀνθρώπους τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ ἢ γιὰ νὰ χρησιμοποιήσωμε καὶ μιὰ ἄλλη ἀντίστροφη παρομοίωση εἶναι τὰ διῦλιστήρια μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα περνοῦνε τὰ θολὰ ποτάμια τῶν σκέψεων καὶ τῶν αἰσθημάτων τοῦ πλήθους καὶ ἀνεβαίνουν ξεκαθαρισμένα στὶς ἀνώτερες σφαῖρες τοῦ πνεύματος. Ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς ἐβραϊκῆς θρησκείας καὶ ἐρευνοῦνε τίς ἀρχὲς καὶ τίς πηγές της ἰσχυρίζονται πὼς πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῆς μωσαϊκῆς λατρείας εἶναι ἀρχαιότερα ἢ καὶ νεώτερα τῆς ἐποχῆς ποὺ ἔζησε καὶ ἔδρασε ὁ Μωϋσῆς καὶ αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀλήθεια σὲ μερικὰ του σημεία, παραμένει ὅμως ἡ τιμὴ καὶ ὁ ἅθλος στὸν Μωυσῆ, στὸν πρῶτο αὐτὸ θρησκευτικὸ Διδάσκαλο τοῦ Ἰσραὴλ ποὺ μπόρεσε

μέσα ἀπὸ τὸ χάος τῶν παραδόσεων καὶ τῶν θρησκευτικῶν γνωμῶν ν' ἀνασύρη καθαρή τὴν ἰδέα τῆς Μονοθεΐας καὶ νὰ τὴ δώσῃ μεγάλο δῶρο κ' αἰώνιο κτῆμα στὴν ἀνθρωπότητα γιὰ νὰ θεμελιωθοῦν πάνω σ' αὐτὴ δυὸ τρεῖς μεγάλες θρησκείες, ὁ Ἰουδαϊσμός ὁ Χριστιανισμός καὶ ὁ Μωαμεθανισμός. Ἡ μωσαϊκὴ θρησκεία περιληπτικὰ ἐκφρασμένη στὸν περίφημο Δεκάλογο (Ἐξοδ. 20-2-17) εἶναι ὅπως οἰοῦμαι ἀνώτερη ἀπὸ τὶς ἄλλες σύγχρονές της. Εἶναι στηριγμένη στὶς βάσεις πού θὰ στηρίζεται πάντα κάθε ἀληθινὴ θρησκεία καὶ κάθε ἀληθινὸς πολιτισμός, στὸ σεβασμὸ δηλ. πρὸς τὸ Θεὸ καὶ πρὸς τὸν ἄνθρωπο. Οἱ τέσσερες πρῶτες ἐντολὲς μιλοῦνε γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ καὶ οἱ ἕξι τελευταῖες γιὰ τὴ λατρεία τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ θρησκείες τῶν λαῶν καὶ τῶν τόπων ἐκείνων ἦταν πλειότερα βάρβαρες καὶ δὲν ἔδειχναν κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ μόνο τόνιζαν πὼς ἔπρεπε νὰ ἰκανοποιηθῇ ὁ τρομερὸς καὶ ἀσπλαχνὸς Θεὸς πού ἦταν Κύριος τῆς γῆς καὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνθυμοῦμαι πὼς εἰς τὰ μαθήματα τῆς Ἑβραϊκῆς Ἀρχαιολογίας ὁ Καθηγητὴς κ. Βασ. Βέλλας μᾶς μίλησε κάποτε γιὰ μιὰ παλαιότερη θρησκεία τῶν Χαναναίων, τὴ «Δαιμονολατρεία» κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἄνθρωποι πίστευαν πὼς ὅλη ἡ γῆ κατοικεῖται ἀπὸ πονηρὰ καὶ κακοποιὰ πνεύματα καὶ ὅποιος ἤθελε νὰ κτίσῃ ἓνα σπίτι π.χ. ἔπρεπε νὰ ξαγοράσῃ τὸ χωράφι πού ἔκτιζε θυσιάζοντας στὸ «δαίμονα» πού τὸν ὠριζε ἓνα μικρὸ παιδί. Σήμερα οἱ ἀρχαιολόγοι πού σκάβουν στοὺς τόπους ἐκείνους βρίσκουν στὰ θεμέλια τῶν σπιτιῶν στάμνες ποῦ ἔχουν μέσα σκελετοὺς μικρῶν παιδιῶν καὶ πού μαρτυροῦν τὴ βάρβαρη ἐκείνη λατρεία. Ἀναφέρω τὸ παράδειγμα αὐτὸ καὶ κοντὰ σ' αὐτὸ θὰ μπορούσαμε ν' ἀναφέρουμε κ' ἄλλα παρόμοια ἀπ' ὅλες τὶς θρησκείες καὶ νὰ βγάλουμε τὸ συμπέρασμα πὼς ὅσο εὐεργετικὴ ὑπῆρξε γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἡ λογικὴ καὶ ἠθικὴ θρησκεία ἄλλο τόσο καταστρεπτικὴ ὑπῆρξε καὶ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ καὶ σήμερα ἀκόμα ἡ θρησκεία ἐκείνη πούναι παράλογη καὶ τυραννικὴ. Καὶ χρωστοῦμε σὲ πολλὰς μεγάλες θρησκευτικὰς προσωπικότητες τὴν πολιτισμένη ὄψη πού πῆραν σιγὰ-σιγὰ οἱ θρησκείες καὶ πλειό-

τερα ἢ εὐγνωμοσύνη μας ἀνήκει στὸ «Θεάνθρωπο» Ἰησοῦ γιατί Ἐκεῖνος σίμωσε πλείοτερα τὸ Θεὸ μὲ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ φόβο τοῦ ἀνθρώπου μπροστὰ στὸ Θεὸ τὸν ἔκαμε ἀγάπη καὶ ἐλπίδα. «Ἡ τελεία ἀγάπη ἔξω βάλλει τὸν φόβον». (Ἰωάν. Α' δ' 18). Μὰ γυρίζοντας πάλι στὴν μωσαϊκὴ θρησκεία τονίζομε τὴν καθαρὴν τῆς μονοθεΐα καὶ τὴν κοινωνικότητά της. Ὁ Γιαχβὲ εἶναι Ἕνας (ἔξοδ. Κ' 2) καὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν πρέπει πλειά νὰ λατρεύη «εἶδωλα καὶ ὁμοιώματα» στὸν οὐρανό, στὴ γῆ καὶ κάτω ἀπὸ τὴ γῆ. Ἀλλὰ τὸ ἴδιο ὁ Γιαχβὲ εἶναι καὶ δίκαιος. Εἶναι ὁ προστάτης τῶν ἀδυνάτων καὶ τῶν μικρῶν καὶ προστάζει τοὺς κριτὰς «νὰ ἀκούουν ἀνὰ μέσον τῶν ἀδελφῶν καὶ νὰ κρίνουν δικάως ἀναμέσον ἀνθρώπου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ καὶ τοῦ ξένου αὐτοῦ.» Εἰς τὴν κρίσιν νὰ μὴ ἀποβλέπουν εἰς πρόσωπα, νὰ ἀκούουν τὸν μικρὸν καὶ τὸν μέγαν, διότι ἡ κρίσις εἶναι τοῦ Θεοῦ. (Δευτερ. Α' 16,17). Ἔτσι ἡ μωσαϊκὴ νομοθεσία στάθηκε καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἀργότερα ἓνα μεγάλο φρεῶγμα στὴ κτηνώδη ὁρμὴ τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀδικήσῃ καὶ νὰ ἐκμεταλλεῦτῃ τὸ συνάνθρωπό του.

Εὐγνωμονοῦμε τὸ Μωϋσῆ γιατί προσανατολίζει ὄχι μόνο τὸ λαό του καὶ τὴν ἐποχὴ του ἀλλὰ καὶ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα σὲ φωτεινότερο πνευματικὸ ὄριζοντα. Ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει ἀρχηγὸς λαῶν καὶ ψυχῶν καὶ τοῦ ἀναγνωρίζομε τὸν τίτλο αὐτὸ γιατί τὸν ξαγόρασε μὲ τὴν εὐνοια τοῦ Θεοῦ καὶ τοὺς δικούς του ἀγῶνες, γιατί ἐργάστηκε γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ σκληροτράχηλου λαοῦ, γιατί ποτίστηκε μὲ τὸ πικρὸ πιοτὸ τῆς ἀγνωμοσύνης, ὅπως ὅλοι οἱ μεγάλοι εὐεργέτες τῶν ἀνθρώπων, γιατί ἐνῶ ἐκεῖνος ἄλλους ὠδήγησε στὴ «γῆ τῆς ἐπαγγελίας» ὁ ἴδιος πέθανε ἔξω ἀπ' αὐτὴν στὴν κοιλάδα τοῦ Μωάβ.

Ἀπ' ὅλα τὰ ἐγκώμια ποὺ τοῦ πλέκουν ἡ Π. καὶ ἡ Κ. Δ. καλύτερα μ' ἀρέσει ἐκεῖνο ποὺ τοῦ κάνει ὁ Παῦλος «Πίστει Μωϋσῆς μέγας γενόμενος ἠρνήσατο λέγεσθαι υἱὸς θυγατρὸς Φαραώ. Μᾶλλον ἐλόμενος συγκακουχεῖσθαι τῷ λαῷ τοῦ Θεοῦ ἢ πρόσκαιρον ἔχειν ἁμαρτίας ἀπόλασιν., (Ἐβρ. ΙΑ' 24,25).

Ἀλλὰ ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ τὴν καθημερινή

ζωή όλα τὰ ὠραῖα καὶ μεγάλα πράματα στὸν κόσμον αὐτὸ ἔχουνε πολλοὺς ἐχθροὺς κι' ὅπως χρειάζονται μεγάλοι ἀγῶνες γιὰ νὰ κατακτηθῆ τὸ ἰδανικὸ τὸ ἴδιο χρειάζονται καὶ ἀρκετὲς προσπάθειες γιὰ νὰ μείνῃ αὐτὸ καθαρὸ κι' εὐεργετικὸ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους.

Εἶναι φαίνεται μοιραῖο μέσα στὴ σχετικότητα τῆς ζωῆς αὐτῆς νὰ μικραίνουν καὶ νὰ νοθεύονται ὅλες οἱ μεγάλες σκέψεις πὺ μᾶς ἔρχονται ἀπὸ τὰ ἔξοχα πνεύματα, σὰν περνοῦνε μέσα ἀπὸ τὴ στενότητα καὶ τίς ἀτέλειες τῶν κοινῶν ἀνθρώπων. Καμμιά ἰδέα εἴτε θρησκευτικὴ εἶναι εἴτε φιλοσοφικὴ, εἴτε ἐπιστημονικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ δὲν ἀποφεύγει τὸ μοιραῖο αὐτό. Καὶ δῶ τὸ ἴδιο ἔγινε. Ἡ καθαρὴ καὶ φιλόανθρωπη θρησκεία τοῦ Μωϋσῆ δὲν ἄργησε νὰ νοθευθῆ ἀπὸ τόσα ξένα στοιχεῖα ὥστε νὰ παραμορφωθῆ καὶ νὰ χάσῃ τὴν ἐπιρροή της στὸν ἔβραϊκὸ λαό. Πολιτικοὶ καὶ θρησκευτικοὶ ἄρχοντες, βασιλεῖς, ἱερεῖς καὶ Λευῖτες πὺ πῆραν τὴ μεγάλη εὐθύνη νὰ διδάσκουν καὶ νὰ ἐφαρμόζουν τὸ Μωσαϊκὸ Νόμον στὸ λαό, τῶν τὸν ἐρμηνεύσανε σύμφωνα μὲ τὴν πνευματικὴ τῶν στενότητα, τὸν διδάξανε ἀνάλογα μὲ τίς περιστάσεις καὶ τὰ συμφέροντά τῶν καὶ τὸν ἔδιναν ἔτσι χαμηλὰ στὸ λαό ὅχι καὶ τόσο γνήσιο γιὰ νὰ παραπονηθῆ καὶ δῶ ἀπὸ τὴν ἀμάθεια καὶ τὴ βαρβαρότητα τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ καταντήσῃ στὸ τέλος μιὰ τυπικὴ καὶ μαγικὴ λατρεία. Οἱ λαμπρὲς ἐξαιρέσεις δὲν ἔλειψαν βέβαια, ἀλλὰ ὁ κανόνας ἦταν ὅπως ἀκριβῶς τὸν ὠρίσαμε.

* Ἀλλὰ ὅσο εἶναι ἀλήθεια πὺς τὸ καλὸ στὸν κόσμον αὐτὸ κινδυνεύει κι' ἔχει τοὺς ἐχθροὺς του ἄλλο τόσο εἶναι ἀλήθεια πὺς ἔχει καὶ τοὺς φίλους του καὶ τοὺς ὑπαρασπιστὲς του. Στὴ θλιβερὴ κατάπτωση τῆς Μωσαϊκῆς θρησκείας πὺ παρατηρήθηκε 5-6 περίπου αἰῶνες ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τῆς ἐμφάνισι παρουσιάζονται νέοι ἀγωνιστὲς οἱ μεγάλοι θρησ. Διδάσκαλοι τῆς Π.Δ., οἱ Προφῆτες Ἡσαΐας, ὁ Ἱερειάας, ὁ Ὡσηὲ καὶ Ἀμὼς πὺ κάνουν ἓνα τιτάνειο ἀγῶνα, ἐπαναφέρουνε τὴ θρησκεία τοῦ Ἰσραὴλ στὴν ἀρχικὴ τῆς καθαρότητα, τὴν προσαρμόζουνε στὴ νέα ὀριμότητα τοῦ λαοῦ τῶν κι' ἀκόμη τὴν προοικίζουνε μὲ μιὰ τέτοια γονιμότητα, ὥστε ἐμεῖς σήμερον κι' ὕστερα ἀπὸ δυὸ χι-

λιάδες χρόνια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν νὰ μὴ μποροῦμε νὰ τοὺς φτάσωμε καὶ νὰ τοὺς ξεπεράσωμε.

Δὲν ἐνδιαφέρονται οἱ Προφῆτες μόνο γιὰ τὴ διατήρηση τῆς μονοθεϊστικῆς θρησκείας καὶ λατρείας, ἀλλὰ τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρονται νὰ ὑψώνεται αὐτὴ ἀπὸ τὴν ἄγονη τυπολατρεία στὴν ὁποία συχνὰ καταντοῦσε, νὰ γίνεται πνευματικώτερον καὶ ἔσωτερικώτερον γιὰ νὰ εἶναι καὶ πλεὶς χρήσιμη στὶς κοινωνικὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων τῆς. Καὶ ἐν ὀνόματι τῆς θρησκείας αὐτῆς ἐλέγχουσε μὲ δορυμύτητα τὴ σαπατάλη τοῦ ἐθνικοῦ πλοῦτου ἀπὸ τοὺς πολιτικούς ἄρχοντες, κατηγοροῦνε τὴ διεφθαρμένη ζωὴ τῶν ἀνωτέρων τάξεων τῆς ἐποχῆς τῶν, πολεμοῦνε μὲ ἀφθαστο ἥρωισμό τὶς ὑπερβασίαις καὶ τὶς καταχρήσεις τῆς πολιτικῆς καὶ θρησκευτικῆς ἡγεσίας καὶ μένουσι οἱ πιστότεροι φίλοι καὶ προστάτες τῶν μικρῶν καὶ τῶν ἀδικημένων. «Τὰς θυσίας σας δὲν παραδέχομαι, ἀπομακρύνετε ἀπ' ἐμοῦ τὸν θόρυβον τῶν ὕμνων σας, τοὺς δὲ τόνους τοῦ ψαλτηρίου σας δὲν θέλω νὰ ἀκούω. Ἐὰν ἄς ἀναβλύξῃ ὡς ὕδωρ τὸ δίκαιον καὶ ἡ δικαιοσύνη ὡς ἀστειρευτός ποταμός.» (Ἀμὼς Ε' 21-24) «Τὰς νεομηνίας καὶ τὰς καθωρισμένας ἑορτάς σας μισεῖ ἡ ψυχὴ μου...» (Ἡσαΐα α' 14).

«Οἱ ἄρχοντες σου—Ἱερουσαλήμ—δὲν ὑπακούουν. Εἶναι σύντροφοι κλεπτῶν. Ἀγαποῦν τὰ δῶρα καὶ ἐπιδιώκουν τὰς πληρωμάς. Δὲν κρίνουν εἰς τὰ ὄρανα καὶ εἰς τὰς χήρας δὲν κάνουν δίκαιον.» (Ἡσ. Α' 23) Σὲ κανένα ἄλλο λαὸ καὶ σὲ καμμιά ἄλλη ἐποχὴ ὁ Θεὸς Διδάσκαλος καὶ γενικὰ ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος δὲν στάθηκε τόσο κοντὰ στὶς περιπέτειες τοῦ ἔθνους του καὶ τοῦ λαοῦ του ὅσο οἱ Προφῆτες τῆς Π. Δ., οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους καὶ βρήκανε γιὰ τὸ θάρος τῶν αὐτῶν ἡρωϊκὸ θάνατο.

Ὁ Ἀμὼς ἔξοριστηκε ἀπὸ τὸ Ἱερατεῖο τῆς Βαϊθὴλ (Ἀμὼς Ζ' 10), ὁ Ἡλίας ἀπὸ τὴ Βασίλισσα Ἱεζάβελ, ὁ Ἱερεμίας ἐφυλακίστηκε καὶ πέθανε ἐξόριστος στὴν Αἴγυπτο (Ἱερεμ. λζ' 11), ὁ Ἡσαΐας κατὰ μίαν παράδοσιν ἐπρίονίσθη ἀπὸ τὸν βασιλέα Μανασσῆ (Ἐβρ. ια' 37) καὶ ὁ Ἰεζεκιὴλ (κατ' ἄλλην παράδο-

σιν) ἐφονεύθη εἰς τὴν αἰχμαλωσίαν (Λεξ. Ἀγ. Γραφῶν Γ. Κωνσταντίνου).

«Ὁ Προφήτης—λέγει ὁ Τ. Papini—ξαναφέρει τοὺς εἰδολολάτρες στὸν ἀληθινὸ Θεό, ξαναθυμίζει τοὺς προδότες τοὺς ὄρκους, τοὺς καλοὺς τὴν καλωσύνη, τοὺς διεφθαρμένους τὴν ἀγνότητά, τοὺς θηριώδεις τὴν εὐσπλαχνία, τοὺς βασιλείαδες τὴ δικαιοσύνη, τοὺς ἀντάρτες τὴν ὑποταγή, τοὺς ἁμαρτωλοὺς τὴν ποινή, τοὺς περὶ φανους τὴν ταπεινώση...

Δὲν εἶναι βασιλεῦς, οὔτε πρίγκηπας, οὔτε ἱερέας, οὔτε γραμματέας, εἶναι ἓνας μονάρχος ἄνθρωπος, ἓνας χωρὶς ὄπλα καὶ χωρὶς πλοῦτη, χωρὶς τίτλους καὶ χωρὶς ὁπαδούς, εἶναι μιὰ ἐρημικὴ φωνὴ ποὺ μιλεῖ, μιὰ φωνὴ κουρασμένη ποὺ παραπονιέται, μιὰ δυνατὴ φωνὴ ποὺ οὐρλιάζει καὶ ξεντροπιάζει, μιὰ φωνὴ ποὺ κράζει σὲ μετάνοια κι' ὑπόσχετα αἰωνιότητα.» Λυπούμεθα γιατί τὰ ἥρωϊκὰ αὐτὰ τέκνα τοῦ Ἰσραήλ, ποὺ εἶχαν ἓνα τέτοιο τέλος κάθε ἄλλο παρὰ ἀνάλογο μὲ τὴν ἀξία των καὶ τὶς ὑπηρεσίες ποὺ προσέφερανε στὸ ἔθνος των καὶ σ' ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα. Ἄλλὰ ἔτσι συμβαίνει πάντοτε. Ἐκεῖνος ποὺ θέλει νὰ μιλήσῃ καὶ νὰ ὑπερασπίσῃ τὸ σωστὸ καὶ τὴν ἀλήθεια, ἐκεῖνος ποὺ τολμᾷ νὰ ἀντικρούσῃ κατάστηθα τὴν ψευτιά καὶ τὴν ἀπάτη τοῦ κόσμου, ἐκεῖνος ποὺ δὲ σέβεται τὶς μικρὲς σκέψεις καὶ τὰ μεγάλα συμφέροντα τῶν ἀνθρώπων, ἐκεῖνος πάντα πληρώνει ἀκριβὰ τὸ θάρρος τῆς γνώμης του καὶ τὴν εὐγένεια τῶν αἰσθημάτων του.

Ἄχι μόνο τὸ καιρὸ ποὺ ξοριζότανε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους ὁ «δικαίος» Ἀριστείδης, ὄχι μόνο τὸ 399 ποὺ ἔπινε τὸ κώνειο ὁ «σοφὸς» Σωκράτης. ὄχι μόνο τὸ 33 μ.Χ. ποὺ πέθαινε ἀπάνω στὸ Σταυρὸ ὁ «ἄνθρωπος» Ἰησοῦς, ὄχι μόνο τὸ 407 μ. Χ. ποὺ τέλειωνε τὴ ζωὴ του στὴν πορεία τῆς ἐξορίας ὁ Ἅγιος Χρυσόστομος, ἀλλὰ κι' ἀργότερα καὶ σήμερα ἀκόμη τὸ ἴδιο γίνεται. Μὰ ὅ,τι ὠραῖο καὶ λαμπρὸ ὑπάρχει στὸν ἀνθρώπινο πολιτισμὸ εἶνε ξαγορασμένο μὲ τὶς θυσίες τῶν ἐκλεκτῶν ἀνθρώπων κι' ἀρμύζει νὰ ποῦμε δῶ τὰ λόγια τοῦ Ibsen: «ὁ δρόμος τῆς χάριτος εἶναι στρωμένος μὲ τὴν πέτρα τῆς θυσίας.»

Γ

Και ἐρχόμεθα τώρα νὰ ἐξετάσωμε τὸν θρησ. Διδάσκαλο πού ἐργάστηκε στὸ νόμο τῆς ἀγάπης, στὴ Χριστιανικὴ θρησκεία.

Βρισκόμεθα στὰ μέσα στὰ μέσα τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνα. Ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ κατάσταση τῆς τότε ἀνθρωπότητος βρισκότανε σὲ πολὺ χαμηλὸ ἐπίπεδο. Οἱ θρησκείες τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου γερασμένες πλειὰ καὶ γεμᾶτες ἀπὸ τὶς δεισιδαιμονίες καὶ τὶς μαγεῖες τῆς Ἀνατολῆς δὲ μποροῦσαν νὰ ἰκανοποιήσουν τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ πού ζητοῦσε κάτι τὸ ἀνώτερο καὶ τὸ ἀγιώτερο. «Πανταχόθεν, πράγματι, προέβαλλεν ἔντονος ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας μονοθεϊστικῆς θρησκείας, δίδουσα ὡς βῆσιν θείας ἐντολάς. (Renan : Ἐμφάνιση τοῦ Χρισμοῦ).

Τὸ ἴδιο καὶ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη δὲν ἔχει τὴν ἐποχὴ αὐτὴ νὰ μᾶς παρουσιάσῃ σοβαρὰς ἰδέας γιὰ νὰ ἡσυχάσῃ τὶς πνευματικὰς ἀνησυχίας τῶν ἀνθρώπων. Οἱ Στωϊκοὶ καὶ Ἐπικουρῆοι φιλόσοφοι, πού ἀντιπροσώπευαν ὅλη τὴ σοφία καὶ ὅλη τὴ γνώση τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἦταν ἐκεῖνο ἀκριβῶς πού οἱ ἴδιοι εἶπαν στὸν Παῦλο ὅταν τοὺς μίλησε στὴν Ἀθήνα : «σπερμολόγοι...»

Χωρὶς ν᾿άχουν δηλ. καμμιά πρωτότυπη καὶ βαθειὰ σκέψη προσεχαν μόνον στὴ σοφιστεία τῶν συλλογισμῶν καὶ στὸ περίτεχνο μὰ καὶ ἀνούπο ὕψος : «Ἐξακολουθοῦσαν—ὅπως λέγει ὁ Holzner ν' ἀνεμίζουν τὸ φιλοσοφικὸ τρίβωνα πού τὸν ἔρριχναν περίτεχνα στὸν ὄμο των ἀλλὰ ἡ δύναμις τοῦ προφητικοῦ πνεύματος τοὺς εἶχεν ἐγκαταλείψει.»

Ἄλλὰ καὶ ἡ κοινωνικὴ κατάστασις τοῦ τότε κόσμου ἦτο ἀκόμα πλειὸ τραγικὴ γιὰτὶ ὁ Δεσποτισμὸς τῆς Ρώμης εἶχε πληθύνει τὴ δουλεία καὶ πολλὰ ἑκατομμύρια ἀνθρώπων δὲν εἶχαν κανένα ἀπὸ τὰ στοιχειώδη ἀνθρώπινα δικαιώματα. Ὁ Renan (Ἐμφάνιση τοῦ Χρισμοῦ) λέγει ὅτι : «τὰ μέσα τοῦ 1 αἰῶνος εἶναι μία τῶν χειροτέρων ἐποχῶν τῆς ἀρχαίας ἱστορίας... Ἡ ζωὴ ἐφαίνετο ὡς νὰ εἶχε χάσει τὰ ἐλατήρια της καὶ αἱ αὐτο-

κτονίαι ἐπολλαπλασιάζοντο.» Ὁ δὲ Boissier (ἡ Ρωμαϊκὴ θρησκεία ἀπὸ Αὐγούστου μέχρι Ἀντωνίνου) συμπληρώνει: «... οἱ ἄνθρωποι ἐκκινήσαντες ἤδη—κατὰ τὸν 1ον αἰῶνα—ἤθελαν νὰ φθάσουν εἰς τὸ τέρας τοῦ δρόμου των. Εἶχαν πλημμυρίσει ἀπὸ ἀσβέστους πόθους καὶ ἀδημονίες, ἐφλογίζοντο ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ πιστεύουν.... Ὁλόκληρος ὁ κόσμος ἦτο ὄρθιος ἐν κινήσει καὶ χωρὶς νὰ γνωρίσῃ τὸν Χριστὸν ἀκόμη ἐτέθη εἰς τὸν δρόμον του.» Συνέβη δηλ. ἐκεῖνο πού τὸν ἴδιο περίπου καιρὸ ὁ Ἀπ. Παῦλος ἔγραφε στοὺς Γαλάτας «Ἦλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου...» καὶ «ὁ Θεὸς ἔστειλε τὸν Υἱόν του.»

Ὁ Χριστὸς μὲ τὴ διδασκαλίαν του ἔδωσε ἐκεῖνο ἀκριβῶς πὸν ζητοῦσε ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἀντικατάστησε τὴν εἰδωλολατρίαν μὲ μιὰ πνευματικὴ μονοθεΐαν: «Πνεῦμα ὁ Θεὸς καὶ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτὸν ἐν πνεύματι.. δεῖ προσκυνεῖν (Ἰωάν. Δ' 24) Ἀνύψωσε τὴν ἀξίαν τοῦ ἀτόμου: «τί γὰρ ὠφελήσει ἄνθρωπον ἂν κερδίσῃ τὸν κόσμον ὅλον καὶ ζημιωθῇ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ;» (Μάρκ. Η' 34) καὶ ἐκήρυξε τὴν ἠθικὴν ἰσότητά των ἀνθρώπων: «Οὐκ ἔστι Ἰουδαῖος οὐδὲ Ἑλλήν οὐκ ἔστι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος...» (Γαλτ. Γ' 28)

Μιὰ ἀπὸ τὶς σοβαρώτερες πεποιθήσεις τῆς Ἐκκλησίας μας εἶναι ὅτι ὁ Θεὸς ὄχι μόνον μιὰ φορὰ, ἀλλὰ πολλὰς καὶ κάθε φορὰ ἀνάλογα μὲ τὴν πνευματικὴν ὀριμότητα τοῦ ἀνθρώπου στέλλει τοὺς νόμους του καὶ τὴν ἀλήθειαν του γιὰ νὰ μᾶς παιδαγωγῆσιν. (ἐβρ. Α' 1)

Ἡ γνώμη αὕτη εἶναι πολὺ σωστὴ καὶ ἐπικυρώνεται ἀπὸ τὴν ἱστορίαν γιὰτι κάθε φορὰ πού ἡ ἀνθρωπότης φτάνει στὸ τέρας κάποιου σκοποῦ ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ δὲν ἀναπαύεται ὡς ἐδῶ καὶ ἀκολουθῶντας τὴν αἰώνια ἀνησυχία τῆς ζητᾶ νέα ἰδανικὰ καὶ καλύτερα καταστάσεις. Ἐκεῖ πού σταματᾷ ἡ μιὰ πορεία καὶ ἀρχίζει ἡ ἄλλη, ἐκεῖ πού τελειώνει ἕνας παλιὸς κόσμος καὶ ἀρχίζει ἕνας καινούργιος πάντα ὑπάρχει σύγχυσις καὶ τὰ σφάλματα δὲ λείπουν. Μὰ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν ἕνα κόσμον εἰς τὸν ἄλλον γίνεται πλεὶς εὐκόλως καὶ πλεὶς ἀνώδυνον ὅταν καὶ κείνοι πού ἐκπροσωποῦνε μιὰ ἀχρηστευμένην πλειὰ ἀπὸ φυσικοὺς, ἠθικοὺς

και ιστορικούς νόμους ιδεολογία και κείνοι πού φέρνουνε μιὰ καινούργια πάλι θεωρία μὰ γιὰ τούς ἴδιους λόγους και λίγο ἄκαιρη γιὰ τίς ψυχές τῶν ἀνθρώπων, ἐργάζονται χωρίς ιδιοτέλεια και μικρότητες. Στά μεγάλα ἔργα πού ἀφοροῦνε τήν τύχη και τὸ μέλλον ὄλων τῶν ἀνθρώπων πρέπει νὰ παραμερίζουνε τὰ πάθη και τὰ συμφέροντα κι' ὅσοι παίρνουνε τὴ μεγάλη εὐθύνη μὰ και τὴ μεγάλη τιμὴ νὰ γίνονται «πρωτοπόροι» και ὁδηγοὶ στήν πορεία τῆς ἀνθρωπότητος πρέπει νὰ προσφέρουν μόνο και νὰ μὴ ζητοῦνε κανένα ἀντάλλαγμα. Ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ αὐτὴ τὴ μέθοδο ἀκολούθησε γιὰ τὴν ἐπικράτησή της τουλάχιστο στά πρῶτα της χρόνια. Ἀπὸ τὸν Πρωταμάρτυρα και μεγαλομάρτυρα τοῦ Γολγοθᾶ ὡς τὸν τελευταῖο χριστιανὸ δοῦλο πού ἐσπαράσσετο εἰς τὰ ρωμαϊκὰ θέατρα και ἵπποδρόμια ἀπὸ τὰ ἄγρια θηρία ἢ ἴδια θαρραλέα ὁμολογία μὰ και τὸ ἴδιο ἀγόγγυστο μαρτύριο. «Πάτερ ἄφες αὐτοῖς· οὐ γὰρ οἶδασι τι ποιῶσι.» (Λουκ. 26γ' 34)

Ἀλλὰ και εἰς τὴ νέα αὐτὴ θρησκεία τῆς ἀνθρωπότητος τὴ χριστιανική, ὁ Θρησκευτικὸς Διδάσκαλος εἶναι περισσότερο ἀπὸ εὐεργέτης τῶν ἀνθρώπων. Ὡς τὸν ἀντιπροσωπευτικώτερο τύπο τοῦ Θρησ. Διδασκάλου στὴ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ θὰ θεωρήσωμε τὸν Ἀπ. Παῦλο, στὸν ὁποῖον ὡς ἓνα μεγάλο σημεῖο ὀφείλει ὁ χριστιανισμὸς τὴν ἀνάπτυξη και τὴν ἐξάπλωσή του.

Ὁ Παῦλος παρουσιάζεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μιὰ φλογερὴ θρησκευτικὴ προσωπικότης και ὑποστηρίζει μὲ φανατισμὸ τὴν πατρικὴ του φαρισαϊκὴ θρησκεία. (Γαλ. Α' 14)

Ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὸ ὄραμα τῆς Δαμασκοῦ (Πραξ. Θ' 1-19) παθαίνει μιὰ τέτοια μεταστροφή ὥστε νὰ γίνῃ ὁ μεγαλύτερος και θερμότερος κήρυκας τῆς θρησκείας τοῦ Χριστοῦ. Ὑπάρχει ἓνας μυστηριώδης τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Θεὸς καλεῖ και ἐκείνους πού ὄχι μόνο δὲν εἶναι φίλοι του ἀλλὰ και τὸν πολεμοῦν ἀπὸ πάνω. Ὁ Παῦλος, ὁ Αὐγουστίνος και τόσοι ἄλλοι ἀπὸ τὴν ἀρχαία και τὴ νεώτερη ἐποχὴ πιάστηκαν ἀκριβῶς πάνω στά μεγαλύτερα πετάγματα τῆς ἀνταρσίας τῶν ἀπὸ τὰ ἀόρατα δίκτυα πού Ἐκεῖνος ἀπλώνει στοὺς δρόμους τῶν ψυχῶν μας. «Ὁ

Θεός λέγει ὁ Holzner-εἶναι ἓνας δεινὸς κυνηγός, πὺν θέλει νὰ ἔχει γιὰ κυνήγι του τὰ δυνατώτερα ἀγορμίια. Οἱ χαρακτηῖρες πὺν παραδίδονται μόνο στὸν ἰσχυρότερο φαίνεται πὺς τὸν ἐλκύνουν πὺ πολὺ.»

Εἶναι γνῶρισμα τῶν εὐγενῶν πνευμάτων νὰ κυριεύονται ἀπὸ τὴν ἀγάπη τῶν μεγάλων ἰδανικῶν καὶ νὰ θυσιάζουν σ' αὐτὰ ὅλα τὰ δῶρα τῆς ζωῆς των. Ὁ Παῦλος ἀνήκει ἀσφαλῶς στὰ εὐγενέστερα ἀπ' αὐτὰ καὶ χαρίζει ὀλόκληρη τὴν προσωπικότητά του στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Χριστοῦ «Ζῶ δὲ οὐκ ἐγώ, ζῆ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός.» (Γαλτ. Β'20)*. Ἐδῶ μ' ἀρέσει νὰ πάρω αὐτὸ τὸ παραμέρισμα τοῦ Παύλου καὶ νὰ τὸ θέσω πλαί στὸν ἐγωϊσμὸ καὶ τὴν αὐτολατρεία τῶν ἀνθρώπων. Ἐμεῖς οἱ κοινοὶ ἀνθρώποι ἀδιάκοπα μιλοῦμε γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας : Λέμε : τὰ χρήματά μου, ἡ σοφία μου, ἡ τέχνη μου, ἡ περιουσία μου, τὸ ἔργο μου, ἡ ψυχὴ μου. Παίρνομε δηλ. τὰ δανεικὰ τοῦτα πράματα ἀπὸ τὸ Θεὸ καὶ τοὺς ἀνθρώπους καὶ πλουταίνουμε τὴν ἐγωϊστικὴ προσωπικότητά μας γιὰ νὰ τὴν ἀπλώνουμε ὑστερα μπροστὰ στοὺς ἄλλους μὲ τυραννικὲς ἀλλὰ καὶ γελοῖες ἀπαιτήσεις. Κι' ὅμως κείνος πὺν δὲν ἔχει μέσα του τόπο παρὰ μόνο γιὰ τὸν ἑαυτὸ του εἶναι φρικτὰ φτωχὸς καὶ δυστυχημένος, γιὰτὶ ὅσο περισσότερο ἀνήκει κανεὶς στὸν ἑαυτὸ του τόσο λιγώτερο δίνεται στὸ Θεὸ καὶ σ' ὅλα τᾶγια πράματα τῆς ζωῆς πὺν κάνουνε τὴν ἀληθινὴν χαρὰ καὶ τὴν τελειότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ἐμεῖς κυττάζουμε μέσα στὴν ὀδυνηρὴν μικρότητα καὶ σχετικότητα τοῦ ἑαυτοῦ μας νὰ στριμώξουμε καὶ τὸν κόσμον καὶ τὸ Θεό, νὰ δουλεύουμε σὲ δυὸ κυρίους καὶ νὰ κυνηγοῦμε τὰ πλεῖδ ἀντίθετα πράματα. Καὶ δὲν ξέρω τὶ μποροῦνε νὰ κάνουνε οἱ ἄλλοι ἀνθρώποι μ' αὐτὴ τὴ μέθοδο· μπορεῖ ὅμως ἀδίστακτα νὰ πῶ πὺς ὁ ἐργάτης τοῦ Εὐαγγελίου, πὺν δὲν παραμερίζει τὸν ἑαυτὸ του πέρα γιὰ πέρα καὶ νὰ βάλῃ στὴ θέση του τὸ πνεῦμα καὶ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, δὲν πετυχαίνει στὸ σκοπὸ καὶ στὸν προορισμὸ του. Ὑστερα αὐτὸ τὸ παραμέρισμα τοῦ ἑαυτοῦ μας πὺν τόσο τὸ φοβοῦνται καὶ τὸ κλαουρίζουν οἱ φτωχὲς ψυχὲς δίνει μιὰ

ἀνείπωτη χαρὰ γιατί ἀντικατασταίνεται μὲ κάτι ποῦναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερο καὶ ὠραιότερο (Λουκ. ΙΗ' 29).

Στὴ θεωρητικὴ του διδασκαλίᾳ ὁ Παῦλος δὲ μᾶς λέει ὅπως ὁ ἴδιος ἰσχυρίζεται τίποτε δικό του (Α' Κορινθ. α' 18), ἀλλὰ κηρύσσει τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Σταυροῦ ποῦναι «μωρία» γιὰ τοὺς ἀπολλυμένους καὶ «δύναμις Θεοῦ» γιὰ τοὺς «σωζομένους.» Παντοῦ ὅμως φαίνεται ὁ ξεχωριστὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἐξοῦσε κι' ἐννοοῦσε τὴ σκέψη τοῦ Χριστοῦ κι' ὅλη του τὴν κοσμοθεωρία τὴ χρωματίζει μὲ τὸ θαυμαστὸ γεγονός τῆς «κλήσεως» του ὅπως ἀκριβῶς ἓνας μεγάλος καλλιτέχνης σ' ὅλα του τὰ ἔργα ἐκφράζει καὶ παρασταίνει τὰ ἀτομικά του συναισθήματα.

Στὸ κήρυγμά του ξεχωρίζει κανεὶς μιὰ ἀρκετὰ τολμηρὴ τάση γιὰ τὴν ἐποχὴ του νὰ ὑπερασπίσῃ τὴ θρησκευτικὴ ἐλευθερία (Γαλτ. Ε' 13) καὶ νὰ καταργῇ τὶς θρησκευτικὰ παραδόσεις ποὺ ἐμποδίζονε τὸν ἄνθρωπο νὰ σιμῶσῃ πλείοτερα στὸ Θεὸ καὶ νὰ δεχτῇ τὴ χάρη του. (Ρωμ. Β' 17 Γαλτ. Β' 20). Ὁ ἀγώνας ποὺ ἔκαμε στὴν (Πρώτη) Ἀποστολικὴ σύνοδο (Πραξ. ΙΕ' 1-34) καὶ οἱ σκέψεις ποὺ μᾶς ἐκθέτει στὴν ἐπιστολὴ ποὺ ἔγραψε γιὰ τοὺς Γαλάτες δείχνουν πόσο ὁ φωτισμένος αὐτὸς ἄνθρωπος ἐγνώριζε νὰ παραμερίζῃ τοὺς τύπους καὶ τοὺς φραγμοὺς τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων καὶ νὰ ἀναπαύῃ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν οὐσία τοῦ θρησκευτικοῦ μυστηρίου.

Ἀκόμη σὰν μιὰ ἄλλη μεγάλη πρωτοτυπία στὸ ἔργο τοῦ Παύλου πρέπει νὰ θεωρήσωμε τὴ στάση ποὺ κράτησε στὸ βάρβαρο θεσμὸ τῆς ἐποχῆς του, στὴ δουλεία. Γνωρίζομε πόσο θλιβερὴ ἦταν ἡ θέσις τῶν δούλων στὴν ἀρχαιότητα ἀφοῦ δὰ κι' ἓνα ἀπὸ τὰ ἐξοχώτερα πνεύματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὁ Ἄριστοτέλης, τὴ θεωροῦσε σὰ μιὰ φυσικὴ κατάστασις. Ἦταν οἱ ἐργάτες ποὺ δούλευαν στὰ σπίτια, στὰ ἀγροκτῆματα, στὰ ἐργοστάσια καὶ στὰ βυρσοδεψεῖα, μὰ δὲν εἶχαν κανένα ἀνθρώπινο δικαίωμα καὶ «δὲν ἦταν σπάνιο φαινόμενο ἓνας τιποτένιος ἐκατομμυριοῦχος νὰ ταΐζῃ τὰ ψάρια του μὲ κρέας δούλων» (Holzner) Καὶ στὰ θρησκευτικὰ ἀκόμα ζητήματα τοὺς δούλους τοὺς

θεωροῦσαν ἀνθρώπους δευτέρας τάξεως καὶ τοὺς ἄφηναν νὰ λατρεύουν τίς κατώτερες θρησκείες ἀλλὰ, δὲν τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ παίρνουν μέρος στὴν ἐπίσημη θρησκεία.

Ὁ Ἀπ. Παῦλος πού κήρυξε τὴ θρησκεία τῆς Ἀγάπης καὶ τοῦ «πλησίον» δὲ μπορούσε νὰ μείνη ἀδιάφορος μπροστά σ' αὐτὴ τὴν ἀνθρώπινη ἀγριότητα. Στὴν πρὸς Φιλήμονα ἐπιστολή του, πού χαρακτηρίζεται «σὰν ἀρχὴ τῆς χριστιανικῆς διακηρύξεως τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου» μ' ἓνα δικό του θρησκευτικὸ τρόπο, γίνεται ὁ ἐλευθερωτὴς τῶν δούλων, διότι ὅλοι κείνοι πού πιστεύουν στὸ Χριστὸ εἶναι πνευματικὰ ἀδελφία. «Πάντες γὰρ υἱοὶ Θεοῦ ἐστέ διὰ τῆς πίστεως ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ. Οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ» (Φιλήμ. Γ' 20—28). «Ὅτι ἔχει ὁ χριστιανικὸς κόσμος σὲ γνήσια ἐλευθερία, τρέφεται, κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὴν πνευματικὴ κληρονομία τοῦ Παύλου, τοῦ πιστοῦ ἐρμηνευτοῦ τοῦ Ἰησοῦ. Ἄς στέκεται γιὰ πάντα μέσα μας ὑψηλὰ ἡ μνήμη τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου πού στὴν ἐποχὴ ὅπου τὸν Αὐτοκρατορικὸ θρόνον τὸν κατέχει ἓνας Νέρων, ἔγραφε στὸν Φιλήμονα γιὰ τὸν Ὠνήσιμο τοῦτα τὰ λόγια. » Ἐγὼ Παῦλος δέσμιος Ἰησοῦ Χριστοῦ, παρακαλῶ σε περὶ τοῦ ἐμοῦ τέκνου, ὃν ἐγέννησα ἐν τοῖς δεσμοῖς μου» κ' ἐνῶ ὁ ἴδιος ἦταν δεμένος μὲ ἀλυσίδες, ἔσπασε τίς ἀλυσίδες τῆς ἀνθρωπότητος.» (Holzner). Ἀλλὰ ἐκεῖνο πού θαυμάζει κανεὶς στὸ Ἀπ. Παῦλο εἶναι ἡ δραστηριότητα πού ἀνάπτυξε καὶ οἱ ἀγῶνες πού ἔκαμε γιὰ τὴ διάδοση τῆς νέας θρησκείας. Ἔκαμε τρία μεγάλα ταξίδια (Πράξ. ΙΓ' 14, ΙΕ' 35, ΙΗ' 1) καὶ ὀκτὼ μικρὰ (Πράξ. Θ' 23—26, ΙΑ' 30, Κ' 1 κλπ.) Ἐπεσεκέφθη μὲ τὰ τότε πρωτόγονα συγκοινωνιακὰ μέσα τὴν Ἀραβία, τὴ Μ. Ἀσία, τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Κρήτη, τὴ Ρώμη καὶ τὴν Ἰσπανία. Φυλακίστηκε στοὺς Φιλίππους τῆς Μακεδονίας, στὴν Καισάρεια (Παλαιστίνης), δυὸ φορὲς στὴ Ρώμη (Πράξ. ΙΣΤ' 23, ΚΑ' 17 καὶ 30) καὶ τέλος πέθανε μαρτυρικὸ θάνατο στὴν ἐποχὴ τοῦ Νέρωνα ἀφοῦ ἐπὶ 32 χρόνια (36 μ. Χ.—66) ἐργάστηκε ἐκοπίασε γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Εὐαγγελίου. Καὶ πίσω ἀπὸ τὰ χρόνια καὶ τίς πορείες αὐτὲς πορεῖ κανεὶς νὰ μαντεύσῃ τοὺς

κόπους του, τις στερήσεις του, τούς διωγμούς του ἀλλὰ καὶ τις συγκινήσεις του καὶ τις λαχτάρες του καὶ τούς ἐνθουσιασμούς του γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Εὐαγγελίου. Γιατὶ ἐδῶ ἀκριβῶς εἶναι τὸ μυστικὸ πὺν δικαιολογεῖ τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀντοχὴ του σ' ὅλες αὐτὲς τις περιπέτειες τοῦ Εὐαγγελίου. Δὲν εἶναι ἓνας ἔρασιτέχνης ἱεραπόστολος, δὲν εἶναι ἓνας «μισθωτὸς» ποιμένας, ἀλλὰ νοιώθει μεγάλη κί' ἐπιταχτικὴ τὴν ἀνάγκη νὰ σκορπίση στὴ γῆ τις ἀλήθειες τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ διαλαλήση παντοῦ τὸ ὄνομα Ἐκείνου πὺν τὸν «ἐλέησε» καὶ τὸν κάλεσε: «ἀνάγκη γάρ μοι ἐπίκειται· οὐαὶ δέ μοι ἔαν μὴ εὐαγγελίζωμαι.» (Α' Κορινθ. Θ' 16)

Ὅταν ἐργάζεται κανεὶς γιὰ μικροὺς σκοποὺς στὴ ζωὴ του δὲ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἥρωας, μὰ ὅταν πᾶμε νὰ δουλέψωμε σ' ἓνα μεγάλο κί' αἰώνιο σκοπὸ πὺν τὸν προστάζει ὁ Θεὸς καὶ τὸν χρειάζονται οἱ ἄνθρωποι, τότε μεγαλώνομε καὶ μεῖς καὶ νοιώθομε ἀπάνω μας μιὰ ὑπεράνθρωπη δύναμη, πὺν δὲν προβλέπεται ἀπὸ κανένα φυσικὸ καὶ ψυχολογικὸ νόμο. Ὁ Παῦλος πὺν τόσο ὑπέροχα ὕμνησε τὸν ἥρωισμό πὺν χαρίζει ἡ πίστη στὴν πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολὴ του (Κεφ. ια' 32—39) «...διὰ πίστεως κατηγωνίσαντο βασιλείας, εἰργάσαντο δικαιοσύνην... ἐνεδυναμώθησαν ἀπὸ ἀσθενείας, ἐγεννήθησαν ἰσχυροὶ ἐν πολέμῳ» ἤξερε ἀσφαλῶς ἀπὸ δικὴ του πείρα πόση δύναμη καὶ πόσο ἥρωισμό παίρνει ὁ μικρὸς κί' ἐφήμερος ἄνθρωπος ὅταν πάει νὰ δουλέψῃ στοὺς μεγάλους σκοποὺς τῆς ἀνθρωπότητος τοῦ Θεοῦ. Καὶ σ' ὅλους ἐκείνους πὺν ἀπὸ ἀμάθεια καὶ ἀσέβεια ἰσχυρίζονται πὺς ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ μωραίνει τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κάνει ἄβουλο καὶ ἄγονο θὰ μπορούσε κανεὶς ν' ἀπαντήσῃ μ' αὐτὸ τὸ καταπληκτικὸ φαινόμενο τῆς ἀντοχῆς καὶ τῆς δραστηριότητος τοῦ Παύλου, πὺν στάθηκε ὀλομόναχος καὶ γκρέμισε τὸν ἀρχαῖο κόσμὸ γιὰ νὰ κτιστῇ πάνω σ' αὐτὸν ἡ νέα Πολιτεία τοῦ Θεοῦ. Μ' ἀρᾶσει νὰ σκέπτομαι πολλὰς φορὰς πὺς ἐκεῖνος ὁ μοναχικὸς κί' ἀσθενικὸς Παῦλος πὺν τόσες φορὰς ὀδηγήθηκε κί' ἀποπάρθηκε στὰ συμβούλια καὶ νὰ συνέδρια τῶν Ὑπάτων καὶ τῶν δυνατῶν τῆς γῆς καὶ χλευάστηκε—ἔτσι πὺν νὰ μπορεῖ νὰ λέῃ: (Α' Κορινθ. Δ' 10 καὶ ἐξῆς) «Ἡμεῖς μωροὶ διὰ Χρι-

στόν... ὑμεῖς ἄτιμοι... ὡς περικαθάρματα τοῦ κόσμου», αὐτὸς μὲν ἀρέσει λέγω νὰ σκέπτομαι πὸς νίκησε καὶ μένει στὸν αἰῶνα, ἐνῶ ἐκεῖνοι ἀφανιστήκανε ἢ δοθήκανε στὴν κατάρα καὶ στὸ ἀνάθεμα τῆς ἱστορίας γιὰ νὰ φαίνεται κι' ἐδῶ ἡ νίκη τοῦ καλοῦ κι' ὁ θρίαμβος τῆς ἀλήθειας καὶ νὰ παρηγοροῦνται κείνοι πὸν ὅμοια μὲ τὸν Παῦλο σὲ κάθε τόπο καὶ σὲ κάθε ἐποχὴ κρατοῦνε τὸ φῶς καὶ πολεμοῦνε τὴν κακία, τὴν ψευτιά καὶ τὴν βαρβαρότητα τῶν ἀνθρώπων. Καὶ θέλω ἀκόμα νὰ πῶ γι' αὐτὸ τὸ μεγάλο Ἀπόστολο, πὸν τόσο κοπίασε καὶ τόσο πικράθηκε καὶ τόσο σταυρώθηκε ἀπὸ κείνους τοὺς ἴδιους πὸν πήγαινε νὰ φωτίση καὶ νὰ καλέση στὴ σωτηρία τοῦ Χριστοῦ κι' ὅμως δὲ σκλήρηνε καθόλου κι' ὡς τὸ τέλος του ἔμεινε τρυφερὸς καὶ πονόψυχος, ἔτσι πὸν νὰ λέει στοὺς Κορινθίους (Β' Κορινθ. α' 21—24) «ἔγραψα ὑμῖν διὰ πολλῶν δακρῦων», νὰ παραγγέλνει στοὺς ὑπερήφανους Ρωμαίους «ὀφείλομεν ἡμεῖς οἱ δυνατοὶ τὰ ἀσθενήματα τῶν ἀδυνάτων βαστάζειν» (Ρωμ. ΙΕ), νὰ κλείση μέσα στὴν ψυχὴ του ὅλη τὴ χαρὰ κι' ὅλο τὸν ἀνθρώπινο πόνο: «χαίρω μετὰ χαιρόντων καὶ κλαίω μετὰ κλαιόντων», «τίς ἀσθενεῖ καὶ οὐκ ἀσθενῶ;» (Β' Κορινθ. α' 20) καὶ νὰ εὐχεται στὸ Θεὸ νὰ γίνῃ «ἀνάθεμα» (Ρωμ. Θ' 3) γιὰ τὴ σωτηρία τῶν ἀδελφῶν του τῶν «κατὰ σάρκα.» Γιατὶ κείνος πὸν πάει νὰ ζητήση κάτι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὴ ζωὴ βλαστημᾶ καὶ ὑβρίζει σὰν δὲν βροῖσκει κείνο πὸν περιμένει, μὰ κείνος πὸν πάει νὰ δώσῃ καὶ νὰ προσφέρει δὲν θυμῶνει γιὰ τὴν κακὴ ὑποδοχὴ πὸν τοῦ κάνουνε, ἀλλὰ ζητᾶ μόνο νὰ βρῇ πελάτες νὰ πάρουνε τὰ δῶρα καὶ τὰ ἀγαθὰ τῆς ψυχῆς του καὶ νὰ τοὺς εὐχαριστήσῃ κι' ἀπὸ πάνω, γιὰτὶ ὅπως λέγει ὁ Νίτσε: «Πολλὲς φορὲς δὲν πρέπει νὰ εὐχαριστᾶ μόνο κείνος πὸν παίρνει, ἀλλὰ καὶ κείνος πὸν δίνει.» Ὅταν σκέπτεται κανεὶς βαθειὰ καὶ σοβαρὰ καὶ κυττάζει τὴν ἐπιπολαιότητα καὶ τὴν κακία τοῦ κόσμου τοῦ ὄρχεται ν' ἀποστραφῇ τοὺς ἀνθρώπους, νὰ τοὺς περιφρονήσῃ καὶ ν' ἀρνηθῇ τὴ ζωὴ. Κι' ἔτσι ἔκαμαν πάντα ὅλοι οἱ ἀπαισιόδοξοι καὶμισάνθρωποι σοφοὶ τοῦ κόσμου αὐτοῦ. Μὰ ὅταν κανεὶς αὐτὴ τὴν ἀνθρώπινη ἀθλιότητα τὴν κυττάζει μὲ τὴν ἀγάπη

και την εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ, τότε δὲν φεύγει καὶ δὲν ἀρνιέται καὶ δὲ βλαστημᾶ, ἀλλὰ κατεβαίνει χαμηλὰ ὁσοδήποτε κι ἂν εἶναι τὸ δικό του ὕψος καὶ σώζει καὶ λυτρώνει κι ἔτσι ἔκαμαν πάντα οἱ ἀπεσταλμένοι καὶ οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ Θεοῦ. Ἐνάμεσα σ' αὐτοὺς προῶτος καὶ κορυφαῖος καὶ ὁ Ἄπ. Παῦλος. Ἐκεῖνος ποὺ ἄκουσε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κύριο νὰ τὸν ὀνομάζει «σκεῦος τῆς ἐκλογῆς μου» (Πράξ. Θ' 15). Ἐκεῖνος ποὺ ὁ Sabatier παραλληλίζει καὶ συγκρίνει μόνο μὲ τὸν Μ. Ἀλέξανδρο στὶς κατακτήσεις ἐπὶ τοῦ κόσμου. Ἐκεῖνος ποὺ θεωρεῖται μαζί μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Goethe ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς αἰώνιους παιδαγωγὸς τῆς ἀνθρωπότητος: «Τρεῖς ἄνθρωποι δύνανται αἰώνως ν' ἀναπλάττουν τὴν ἀνθρωπότητα, λέγει ὁ Willamowitz, ὁ Πλάτων, ὁ Παῦλος καὶ ὁ Γκαίτε.»

Δ

Ἀπὸ ὅσα μέχρι τώρα εἶπαμε φαίνεται καθαρὰ πὼς ὁ θρησκευτικὸς Διδάσκαλος σὲ κάθε ἐποχὴ καὶ σὲ κάθε πολιτισμὸ στάθηκε ἕνας μεγάλος μορφωτὴς κι ἕνας μεγάλος παρηγορητὴς στὸ σκοτάδι καὶ στὴ θλίψη τῆς ἀνθρωπότητος. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις μάλιστα στάθηκε τὸ μοναδικὸ φωτεινὸ σημεῖο τῆς ἐποχῆς του κι εἶχε δίκιο νὰ ὑποστηρίξη πὼς εἶναι «Θεόπεμπτος» καὶ «ἀπεσταλμένος.» Γιατὶ πρέπει νὰ τονίσωμε καὶ τὸ σημεῖο αὐτὸ πὼς ὅλες οἱ μεγάλες θρησκευτικὲς προσωπικότητες εἶχαν τὴ νόμιμη συναίσθηση πὼς ἦταν σταλμένες ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Θεό. Ὁ Σωκράτης ὅπως εἶδαμε παραπάνω ἐκφράζει μὲ πολλὴ πεποίθηση τὴ γνώμη αὐτὴ («Οἷον δὴ μοι δοκεῖ ὁ Θεὸς ἐμὲ τῇ πόλει προστεθηκέναι...») (Πλ. Ἄπ. 18), ὁ Μουσῆς κάνει τὰ μεγάλα καὶ ἥρωικά του ἔργα ὡς ἀποσταλμένος ἀπὸ τὸ Θεό «...Καὶ νῦν δεῦρο ἀποστείλω σε πρὸς Φαραὼ βασιλέα Αἰγύπτου καὶ ἐξάψεις τὸν λαόν μου τοὺς υἱοὺς Ἰσραὴλ ἐκ γῆς Αἰγύπτου.» (ἔξοδ. Γ' 10 καὶ ΙΘ' 20). Ὁ Προφ. Ἱερειμίας λέγει πὼς ἀπὸ μικρὸ παιδὶ τὸν κάλεσε ὁ Θεὸς καὶ τὸν ἔστειλε

στό ἔργο του. «Ἴδου καθέστηκά σε σήμερον ἐπὶ ἔθνη καὶ βασιλείας, ἐκρίζουν καὶ κατασκάπτειν καὶ ἀπολύειν καὶ ἀνοικοδομεῖν καὶ καταφρυτεύειν» (Ἱερ. Α' 20). Ὁ Ἡσαΐας «Εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με, ἰάσεσθαι τοῖς συντετριμμένοις τῆ καρδία...» (Ἱσ. Κ' 12) καὶ ὁ Παῦλος ὀνομάζει τὸν ἑαυτὸν του «κλητὸν» καὶ «Ἀπόστολον τῶν ἔθνῶν» (Α' Κοριθ. α' 1) καὶ δέχεται πῶς πρὶν ἀκόμα γεννηθῆ ἔξεχωρίστηκε ἀπὸ τὸ Θεὸ γιὰ τὸ ἔργο του. «Ὅτε δὲ εὐδόκησεν ὁ Θεὸς ὁ ἀφορίσας με ἐκ κοιλίας μητρὸς μου...» (Γαλ. Α' 15) γράφει στοὺς Γαλάτες.

Θὰ μπορούσαν ἴσως μερικοὶ νὰ μᾶς ποῦνε πῶς ἡ ἰδέα ποῦχαν οἱ θρησ. προσωπικότητες γιὰ τὴ θεία ἀποστολὴ των ἦταν μιὰ πλάνη, καὶ μιὰ αὐταπάτη ἢ ἐπὶ τέλος ἓνα τέχνασμα γιὰ νὰ ξεγελοῦν τοὺς ἄλλους καὶ νὰ κάνουν πλεὶο πιστευτὲς τὶς ἀλήθειες των. Καὶ μεῖς παραδεχόμεθα πῶς ὁ θρησ. Διδάσκαλος θὰ ἀναγκάστηκε πολλὰ φορὲς νὰ θέσῃ μικρὰ καὶ κοινὰ ἀνθρώπινα νοήματα στὸ στόμα τοῦ Θεοῦ γιὰ νὰ φοβερῶσιν καὶ νὰ ἐξημερώσῃ τὸ ἄγριο ἀνθρώπινο κοπάδι, μὰ δὲ μπορούμε ποτὲ νὰ ξεπέσωμε τὶς βαθιεῖς ἐμπνεύσεις καὶ τοὺς μεγάλους δραματισμοὺς τῶν φωτεινῶν αὐτῶν πνευμάτων στὸ συμφέρο, στὸν ὑπολογισμὸ καὶ στὴν ἀπάτη. Σὰν γεννιέται κανεὶς μέσα σ' ἓνα σπῆτι καὶ μέσα σ' ἓνα λαὸ πού κι' οἱ καλύτερες συνθήκες κληρονομικότητος καὶ ἀγωγῆς θὰ μπορούσαν νὰ δώσουν τὸ πολὺ -πολὺ μιὰ μετριότητα κι' ἓνα κοινὸ ἀνθρώπινο τύπο κι' ὕστερα βλέπει πῶς στέκει ἔτσι ἀναπάντεχα κι' ἀδικαιολόγητα δυνατὸς καὶ μέγας στὴ σκέψη του καὶ στοὺς σκοποὺς του, δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ νιώσῃ τοῦτο τὸ περίεργο αἶσθημα τῆς θείας ἀποστολῆς του. Σὰν βλέπει κανεὶς πῶς τὴν κοινὴ ἀνθρώπινη ζωὴ του τὴν παίρνουν ἀόρατες δυνάμεις καὶ τὴ φορτῶνουν παγκόσμιους μεγάλους σκοποὺς, δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ ξαφνιαστῆ ἀπὸ τούτῃ τὴν ἀπροσδόκητη μεγαλωσύνη καὶ νὰ θεωρήσῃ τὸν ἑαυτὸ του εὐνοούμενο καὶ ἀποσταλμένο τοῦ Θεοῦ. Κι' αὐτὸ δὲν εἶναι μόνο μιὰ ὑποκειμενικὴ ἰδέα, ἀλλὰ εἶναι καὶ μιὰ λογικὴ συνέπεια τῆς πίστεως τοῦ Δημιουργοῦ Θεοῦ πού παρακολουθεῖ τὴ ζωὴ τοῦ

κόσμου και την ήθικη εξέλιξη του ανθρώπου και στέλνει τους παιδαγωγούς και τους αποκαλυπτάς του. (Έβρ. Α' 1): «Πολυμερῶς και πολυτρόπως πάλαι ὁ Θεὸς λαλήσας τοῖς πατράσιν ἐν τοῖς Προφήταις...»

Και ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ πεποίθηση ὅλων τῶν θρησ. Διδασκάλων πὼς ἔρχονται ἀπὸ τὸ θεὸ μὲ μοναδικὸ σκοπὸ νὰ ποῦνε τὴν ἀλήθεια του και νὰ φανερώσουν τὸ θέλημά του εἶναι κείνο πού τους δυναμώνει και δίδει ἕνα ὑπέροχο ἥρωισμό σὰ λόγια και σὰ ἔργα των. Κεῖνοι πού μιλοῦν μόνο για τὰ δικὰ των ζητήματα και ἐργάζονται για μικροὺς σκοποὺς δὲ μποροῦνε ποτὲ νὰ γίνουν δυνατοὶ και νὰ ὑψωθοῦνε στὴ δύναμη τῶν ἡρώων καὶ τῶν μαρτύρων. Μὰ ὅποιος νικῶντας και ἀφήνοντας τὸν ἑαυτὸ του δίνεται σὲ μεγάλους σκοποὺς κι' ἔρχεται νὰ ἐλέγξει τὰ ἐφήμερα ἔργα τῶν ἀνθρώπων μὲ τὸν αἰώνιο λόγο τοῦ Θεοῦ παίρνει μιὰ ἀσύγκριτη δύναμη κι' ἕνα τέτοιο θάρρος πού θαμπώνεται ξαφνιαίνει τὸ κοίμισμα τῶν μικρῶν και τὴ θρασύτητα τῶν κακῶν και τῶν τυράννων. Οἱ πλειότεροι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους νομίζουν πὼς για νὰ ζήσουν και νὰ χαροῦν τὴ ζωὴ των πρέπει νὰ θυσιάσουν τοὺς σκοποὺς της γι' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ· μὰ κείνοι ποῦναι γεννημένοι για τοὺς μεγάλους σκοποὺς τῆς ζωῆς και τῆς ἀνθρωπότητος κάνουνε πάντα τὸ ἀντίθετο και τὸ καλύτερο. Θυσιάζουν τὴ ζωὴ για τοὺς σκοποὺς αὐτοὺς, τὴ σκορποῦν σπάταλα για τὸ καλὸ τῶν ἄλλων, τὴν «ἀρνοῦνται» ὅπως εἶπε ὁ Χριστὸς για νὰ τὴν κερδίσουν πλειὸ πλατεῖα και πλειὸ μεγάλη. «Ὁφείλεις νὰ ζῆς διὰ τοὺς ἄλλους ἐὰν θέλῃς νὰ ζῆς διὰ τὸν ἑαυτὸν σου» ἔλεγε ὁ φιλόσοφος Σενέκας κι' ὁ σύγχρονός μας περίπου παιδαγωγὸς και φιλόσοφος Fichte προσθέτει: «Προορισμός μου εἶναι νὰ φανερώσω τὴν ἀλήθεια. Ἡ τύχη μου και ἡ ζωὴ μου δὲν εἶναι τίποτε· τὸ ἔργον τῆς ζωῆς μου αὐτὸ ἔχει ἀπειρὴ ἀξία. Εἶμαι ὁ ἱερέας τῆς ἀλήθειας, εἶμαι ὁ δοῦλος της, ὀφείλω νὰ κάμω γι' αὐτὴν τὰ πάντα· τὰ πάντα νὰ ἀψηφήσω· τὰ πάντα νὰ ὑπομείνω.»

Θὰ μπορούσαμε ἀκόμη νὰ κατηγορήσωμε τὸ θρησ. Διδάσκαλο γιατί πολλὰ φορὰς ἐχρησιμοποίησε στὸ ἔργον του «τέρατα

και σημεία» και ζήτησε να παρηγορήση τὴ θλιβερὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων μὲ ἀπατηλὲς ἐλπίδες και ὑποσχέσεις. Μὰ ὅταν ὀμιλῆ κανεὶς στὸν ἀνθρώπινο ὄχλο ποῦναι πάντα ἀξύπνητος, δυσκίνητος και συμφεροντολόγος, δὲ μπορεῖ παρὰ να μεταχειριστῆ και πράματα ποῦ προσβάλλουνε τὴν ὁμορφιά και τὴν ἀξιοπρέπεια τῆς καθαρῆς ιδέας. «Μὲ κεραυνοὺς και μὲ οὐράνια πυροτεχνήματα πρέπει να καλῆ κανεὶς τὶς κοιμισμένες αἰσθήσεις τοῦ ἀνθρώπου» ἔλεγε ὁ Nietzsche. Ὅσο δὰ για τὶς ὑποσχέσεις και τὶς ἐλπίδες ποῦ σκόρπισε και σκορπᾷ ὁ θεοσκ. Διδάσκαλος στὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων δὲν μπορεῖ θαρρῶ κανεὶς να τὸν κατηγορήση, γιατί πάντα ἢ ἐλπίδα κι' ἢ πλεὺ ἀπατηλὴ ἀκόμα εἶναι τὸ μεγαλύτερο ἀγαθὸ στὴν πρόοδο και στὴ ζωὴ μας. «Εἶμαι γιατρός—λέγει ὁ Ἀνατόλ-Φρανς—κι' ἔχω μαγαζιά ἀπὸ ψέμματα. Ἀνακουφίζω και παρηγορῶ γιατί κανεὶς δὲ μπορεῖ να ἀνακουφίξη και να παρηγορῆ χωρὶς ψέμματα.» Κι' αὐτὸς ὁ Renan ποῦ προτιμοῦσε καλύτερα τὴν «ἐπιζήμιο ἀλήθεια ἀπὸ τὸ ὀφέλιμο ψέμμα» παραδέχεται πὼς ὅταν δὲ μποροῦμε να χαρίσωμε στὴν ἀνθρωπότητα μιὰ ἀλήθεια ποῦ να τὴ σώξη, εἶναι καλύτερα να τῆς ἀφήσωμε μιὰ πλάνη ποῦ να τὴν παρηγορῆ.» (Renan, Φιλοσοφία και θεοσκεία) Ὅστερα δὲ οἱ ὑποσχέσεις κι' οἱ ἐλπίδες ποῦ σκόρπισε μὲ τὸ κήρυγμά του ὁ θεοσκ. Διδάσκαλος στὶς ἀνθρώπινες γενεὲς δὲν εἶναι καθόλου στὸ βάθος και στὴν οὐσία των ψεύτικες και ἀπατηλές. Τὸ να ὑπόσχηται κανεὶς στοὺς ἀνθρώπους ποῦ θὰ πράξουνε τὴν ἀρετὴ και τὸ καλὸ μιὰ εὐτυχία και μιὰ μακαριότητα και στὴ ζωὴ αὐτὴ και πέρα ἀπὸ τὸ θάνατο ἀκόμα εἶναι μιὰ ἀλήθεια, ποῦ ἀποκαλύπτεται κάθε μέρα και περισσότερο στὴ σκέψη μας και στὴ ζωὴ μας. Σήμερα μάλιστα μποροῦμε να πιστεύωμε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἐποχὴ πὼς μόνο ἢ επικράτηση τῆς ἀλήθειας και τῆς ἀρετῆς θὰ κάμη εὐτυχισμένη τὴ ζωὴ για ὅλους τοὺς ἀνθρώπους και βλέπομε πόσο εἶχαν δίκιο ὅλοι οἱ μεγάλοι δραματιστὲς ποῦ τοποθετοῦν τὸ εὐτυχισμένο μέλλον τῆς ἀνθρωπότητος στὴν καθολικὴ επικράτηση τῶν ιδεῶν, ποῦ οἱ ἴδιοι ἐκήρυξαν στὸν κόσμο.

Ἐὰν τώρα θελήσουμε νὰ συνάξωμε καὶ νὰ ἀθροίσωμε τὸ πολύμορφο ἔργο τοῦ θρησκ. Διδασκάλου θὰ τὸ βροῦμε τεράστιο καὶ ἐπιβλητικό. Ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πρώτη χαραυγὴ τῆς ζωῆς πάνω στὸ πλανήτη μας, ὀρίζει τοὺς σταθμοὺς τῆς ιστορίας στὶς ὑψηλότερες κορυφές της καὶ χρωματίζει ὅλο τὸν ἀνθρώπινο πολιτισμὸ στὶς εὐγενέστερες καὶ ὠραιότερες ἐκδηλώσεις του. Τότε ποὺ δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα ἡ σοφία καὶ ἡ ἐπιστήμη, τότε ποὺ δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμα τὰ βιβλία καὶ τὰ σχολειά, πρῶτος ξεκόβει αὐτὸς ἀπὸ τὸ ἀνθρώπινο κοπάδι καὶ γίνεται ὁδηγὸς του. Κι' ὕστερα ὅσο προχωρεῖ πάλι ὁ ἄνθρωπος στὴν ἱστορικὴ του πορεία τὸν παρακολουθεῖ ἀπὸ κοντά, διορθώνει τὰ σφάλματά του, ἡμερώνει τὴν ἀγριότητά του, παρηγορεῖ τοὺς πόνους καὶ τὴ θλίψη του καὶ τὸν προσανατολίζει στὶς μεγάλες γραμμὲς τῆς τύχης του καὶ τῶν σκοπῶν του. Γιατὶ ἡ ἱστορία μᾶς δείχνει καὶ τοῦτο πὼς καὶ μέσα στοὺς λαμπρότερους πολιτισμοὺς ὑπάρχει πάντα κάποιο σκοτάδι κι' ἀκόμα πὼς ἐκεῖ ποὺ τελειώνει ἓνας σταθμὸς ζωῆς πρέπει νὰ βρεθῆ κάποιος νὰ χαράξῃ ἓνα καινούργιο δρόμο, κι' αὐτὸ τὸ δύσκολο καὶ ἥρωικὸ ἔργο τὸ ἔπραξε πολλὲς φορὲς ὁ Διδάσκαλος τῆς θρησκείας. Τῆ μιὰ εἶναι προφήτης καὶ μιλεῖ πάνω ἀπὸ συννεφοσκεπάστες κορφές, τὴν ἄλλη γίνεται νομοθέτης καὶ βάζει τάξη στ' ἄγρια συνήθεια τῶν ἀνθρώπων, ἄλλες φορὲς ψάλλει τὴν ἀρετὴ μὲ τὸ γλυκὸ ρυθμὸ τῶν στίχων κι' ἄλλες φορὲς πάλι παίρνει τοὺς κεραυνοὺς καὶ κατεβαίνει γιὰ κείνους ποὺ βρίζουν καὶ χαλοῦνε τὸ νόμο τοῦ Θεοῦ. Ἐπαινεῖ τὸ καλὸ, ψεγαδιάζει τὸ κακὸ, κατηγορεῖ τοὺς δυνάστες, ὑπερασπίζει τοὺς φτωχοὺς καὶ γίνεται πάντα ἡ καθαρώτερη καὶ εἰλικρινέστερη φωνὴ μέσα στὸ θόρυβο καὶ στὴ σύγχυση ποὺ κάνουν τὰ συμφέροντα καὶ τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων.

Κανεὶς βέβαια δὲν ἀρνιέται ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἀνάξιοι ἐκπρόσωποι τοῦ θρησκ. Διδασκάλου, οἱ ὁποῖοι ἐπρόδωσαν τὴν ἀποστολή των καὶ ἀχρηστέψαν σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ τὸ δικό του ἔργο καὶ τὸ ἔργο τῶν ἄλλων καλῶν, ἀλλὰ δὲν εἶναι σωστὸ γι' αὐτοὺς τοὺς ἀνάξιους νὰ κατηγοροῦμε καὶ νὰ συκοφαντοῦμε

ὄλο τὸ ὑψηλὸ ἔργον, ποὺ ἔπραξε καὶ πράττει πάντα τοῦ στήν ἀνθρωπότητα ὁ «Ἀπεσταλμένος» τοῦ Θεοῦ.

Ε

Καὶ τώρα ἀφοῦ ἱστορικὰ περίπου ἀναφέραμε τὸ ἔργον τοῦ θρησκ. Διδασκάλου μοῦ φαίνεται πὼς χρειάζεται νὰ τὸ καθορίσωμε καὶ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ μας. Στὰ χρόνιά τοῦ ΙΖ' καὶ τοῦ ΙΗ' αἰῶνα τὸ πρῶτον ξύπνημα τῆς ἐπιστήμης μας ἐδημιούργησε μερικὲς τολμηρὰς σκέψεις καὶ ἐπιστεῦθηκε γιὰ μιὰ στιγμὴ πὼς σιγά-σιγά ὅλη τὴ γνώση κι' ὄλο τὸν πολιτισμὸν θὰ τὸν ἔπαιρνε στὰ χέρια της ἡ παντοδύναμη αὐτὴ θεὰ καὶ θ' ἀχρήστευε κάθε ἄλλο πνευματικὸ στοιχεῖον. Ἔτσι μερικοὶ ἐφαντάσθησαν πὼς ἡ θρησκεία θ' ἀντικατασταθῆ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴ θέσιν τοῦ Προφήτη καὶ τοῦ Ἱερέα θὰ τὴν πάρῃ ὁ μύστης τῆς ἐπιστήμης. Ἡ γνώμη αὐτὴ καλλιεργήθη μερικὰ χρόνια στὴ σκέψιν πολλῶν διανοουμένων κι' ἀπλώθη σιγά-σιγά καὶ σ' αὐτοὺς ἀκόμα τοὺς ἀπλοῖκους ἀνθρώπους καὶ μορεῖ κανεῖς καὶ σήμερον ἴδια ἀπὸ ἓνα μαθητὴ τοῦ Γυμνασίου ἢ τοῦ Δημοτικοῦ νὰ μάθῃ μὲ πολλὰ λεπτομέρειες πὼς θὰ γίνῃ αὐτὴ ἡ ἀντικατάστασις τοῦ θρησκ. Διδασκάλου ἀπὸ τὸ Χημικὸ καὶ τὸ Βιολόγον. Ἄλλὰ οἱ σκέψεις αὐτὲς τοῦλάχιστον στὴν ἐποχὴν μας δὲν ἔχουνε καμμιά σοβαρότητα, γιὰ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἴδια ἢ Ἐπιστήμη μὲ τὴν μεγάλη πρόοδον ποὺ ἔκαμε μᾶς δείχνει τὰ τεράστια κενὰ ποὺ δημιουργεῖ στὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ πιστοποιεῖ μοναχὴν της πόσον εἶναι ἀπαραίτητη ἡ συμβολὴ καὶ τῶν ἄλλων στοιχείων τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς θρησκείας ἐπομένως γιὰ νάχουμε σωστὴν καὶ ὀλοκληρωμένην τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν πρόοδον τῆς ἀνθρωπότητος.

«Ἡ καλὴ ζωὴ, — λέγει ὁ Russel — χρειάζεται γνώσιν καὶ ἀγάπην.» Μποροῦμε λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε πὼς τὴν γνώσιν τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου αὐτοῦ θὰ τὴν ἐξουσιάζῃ καὶ θὰ τὴν διευθύνῃ ἀποκλειστικὰ ὁ ἐργάτης τῆς ἐπιστήμης, μένουσιν ὅμως

ἀκόμα τόσα ἄλλα πράματα πὸν ἀφοροῦνε τῇ ζωῇ καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἀπλή ἐπιστημονικὴ γνώση δὲ μπορεῖ νὰ κάμῃ τίποτε. Ὁ Ἅπ. Παῦλος βεβαιώνει πὸς κάθε γνώση καὶ κάθε γλῶσσα καὶ κάθε προφητεία μπορεῖ νὰ καταργηθοῦνε, ἀλλὰ «ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει» (Α΄ Κοριθ. ιγ 8) καὶ γι' αὐτὴ τὴν «Ἀγάπην» θὰ μένη στὸν αἰῶνα μοναδικὸς καλλιεργητὴς καὶ ἱεροφάντης ὁ Θεός. Διδάσκαλος, πὸν μὲ τὴν ἄπειρη ποικιλία τῶν λεπτῶν στοχασμῶν, τῶν μεγάλων σκέψεων καὶ τῶν ὀραίων αἰσθημάτων θὰ ἡμερώνη καὶ θὰ λεπτύνῃ τὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ, θὰ τὴ φέρνῃ κοντὰ στὸ Θεὸ καὶ θὰ τὴν ξαναγυρίζῃ πάλι πίσω στὴ ζωὴ καλύτερη καὶ εὐγενέστερη.

Πέρα ἀπὸ τὴ γνώση ἀρχίζει πάντα ὁ κύκλος κάθε ἀγάπης καὶ μεῖς πὸν ἐλπίζομε πὸς ὕστερα ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ κακοῦ θὰ γίνῃ καὶ σ' αὐτὴν τὴ γήινη σφαῖρα πὸν ζοῦμε τὸ κράτος τῆς ἀγάπης, τῆς μεγάλης παγκόσμιας ἀγάπης πὸν θὰ δέσῃ ὅλες τῆς ψυχῆς καὶ θὰ τῆς κάμῃ μιὰ «Ποίμνη», βλέπομε λαμπρὸ καὶ ἀκατάλυτο τὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ. Διδασκάλου.

Ὅσο θὰ προχωροῦμε σ' ἓνα ἀληθινὸ πολιτισμὸ θὰ βλέπομε καλύτερα τίς πνευματικὲς μας ἐλλείψεις, θὰ ζητοῦμε τοὺς μεγάλους πνευματικοὺς παιδαγωγοὺς νὰ μᾶς διορθῶνουνε καὶ νὰ μᾶς ὀδηγοῦνε.

Ξεχωριστὰ ἐπιθυμοῦμε νὰ τονίσωμε τὴν ἰδιαίτερη σημασίαν ποῦχει τὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ. Διδασκάλου στὴ σημερινὴ μεταβατικὴ ἐποχὴ τῆς ἀνθρωπότητος. Σ' ὅλους μας εἶναι φανερὸ πὸς ὑπάρχει σήμερον ἓνας μεγάλος παναθρώπινος πόθος νὰ μετακινήσωμε τὰ σύνορα τοῦ πολιτισμοῦ μας καὶ νὰ δημιουργήσωμε μιὰ καλύτερη ζωὴ. Εἶναι δυστύχημα ὅμως κατὰ τὴν γνώμην μου τὸ ὅτι ὁ πόθος καὶ ἡ τάση αὐτὴ πρὸς τὰ ἔμπροσ δε συνοδεύεται καὶ δὲν πλαισιώνεται ἀπὸ μιὰ πλατεῖα πνευματικὴ ὀριμότητα, ἀπὸ μιὰ θερησκευτικὴ διάθεση πὸν νὰ κάμῃ τὸ τόλμημα αὐτὸ λογικώτερον στὴν οὐσίαν του καὶ εἰρηνικώτερον στὴν ἐφαρμογὴ του. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ πάλι δὲ μπορεῖ κανεὶς παρὰ νὰ ἀναφερθῇ στὴ θερησκευτικὴ νέκρωσις τῶν τελευταίων αἰῶνων καὶ νὰ κατηγορήσῃ ἐκείνους πὸν κράτησαν (καὶ κρατοῦνε ἀκόμα) τὸ χρι-

στιανισμό μακρυνά ἀπὸ τῆ ζωῆ καὶ τὸν ἐμπόδισαν ἀπὸ τοῦ νὰ ἐπιδράσῃ στὸ νεώτερο ὑλιστικὸ καὶ μηχανικὸ πολιτισμὸ μας καὶ νὰ τοῦ χαρίσῃ κάποια πνευματικὴ ἀνάπτυξη. Μ' αὐτὴ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη εἴτε ἀργά εἴτε γρήγορα πρέπει νὰ τὴ δημιουργήσωμε ἀπὸ τὸ βάθος τῶν θρησκευτικῶν μας ἰδεῶν. Ἡ προοπτικὴ τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ ζητοῦμε νὰ δημιουργήσωμε, ἂν θέθωμε νὰ εἶναι καλῆ ἀπὸ τοὺς περασμένους, δὲν μπορεῖ νὰ φεύγει ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν σκέψεων τοῦ Χριστοῦ. Μπορεῖ στὸ τεχνικὸ του μέρος καὶ στοὺς ἐλιγμούς τῆς προσαρμογῆς του νὰ φαίνεται ἄσχετος πρὸς αὐτές· μὰ στὴν οὐσίαν του πρέπει νὰ εἶναι ἔτο' ὅπως τὸν ἐσχεδίασε ὁ Χριστὸς μὲ τίς μεγάλες ἀνθρωπιστικὰς ἀρχές του. Ἄλλωστε τὸ μέλλον ἀνήκει στὶς σκέψεις τοῦ Χριστοῦ, γιατί ὅπως τὸ κάθε ἄτομο μόνο ὕστερα ἀπὸ ἀτομικὰς περιπέτειες καὶ δοκιμασίας ἐννοεῖ καὶ ἐμβαθύνει σ' αὐτές, τὸ ἴδιο καὶ ὁλόκληρη ἡ ἀνθρωπότης μόνο ὕστερα ἀπὸ μεγάλες ἱστορικὰς περιπέτειες θὰ φτάσῃ νὰ ἀναπαυθῇ στὸν Πολιτισμὸ τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Renan ἔλεγε πὼς «τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα θὰ διαγραφῇ πολλοὺς κύκλους μέσα στὴ πλάνη ὥσπου νὰ φτάσῃ στὴν ἀλήθειαν τοῦ Χριστοῦ.» Μὰ αὐτὸ δὲν θὰ γίνῃ μὲ τὴ στασιμότητα ποὺ δείχνῃ σήμερα ὁ Χριστιανισμὸς μας. Χρειάζεται μιὰ γενναία προσπάθεια νὰ φτάσωμε στὸ γνήσιο πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ, νὰ τὸ καθαρίσωμε ἀπὸ τὴν πλάνη καὶ τίς μικρότητες ποὺ σώριασαν πάνω σ' αὐτὸ εἴκοσι σωστοὶ αἰῶνες καὶ νὰ τὸ ρίξωμε μὲ ἀγῶνες καὶ θυσίας σὰν νέο αἷμα στὶς φλέβες τῆς ζωῆς γιὰ νὰ πάρῃ ὑγείαν καὶ δύναμιν ὁ ἄρρωστος πολιτισμὸς μας. Δὲν διστάζωμε καθόλου νὰ ὀμολογήσωμε πὼς αὐτὸ ποὺ ὀνομάζωμε «Χριστιανικὸς Πολιτισμὸς» σήμερα δὲν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ. Κι' ἀκόμα δὲν διστάζωμε νὰ προχωρήσωμε ἀκόμα πάρα-πέρα καὶ νὰ ποῦμε πὼς κι' αὐτὲς οἱ Ἐκκλησίες δὲ δάκναι πάντα στοὺς πιστοὺς των τίς ἀληθινὰς κατευθύνσεις πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ θρησκ. Διδάσκαλος λοιπὸν πάντοτε εἶχε νὰ πολεμήσῃ καὶ νὰ γκρεμίσῃ κάποια εἰδωλα, ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσῃ καὶ στὴν ἐποχὴ μας τὴ μεγαλύτερη εἰδωλολατρεία. Γιατὶ κάθε φορὰ ποὺ

ὁ ἄνθρωπος λατρεύει ἓνα ψεύτικο θεὸ ἢ διαστρέφει τὸ πνεῦμα τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἢ ἀναποδογυρίζει τις ἠθικὲς ἀξίες τῆς ζωῆς ἢ σέβεται φαρισαϊκὰ μόνο καὶ ὑποκριτικὰ τοὺς ἠθικοὺς νόμους τῆς ζωῆς, γίνεται εἰδωλολάτρης καὶ ἀφανίζεται στὴν πλάνη του καὶ στὸ φαρισαϊσμό του.

Ἡ ζωὴ μας, τὸ συνήθειό μας, τὰ γούστα μας, ἡ νοοτροπία μας κι' ὀλόκληρος ὁ πολιτισμὸς χρειάζεται μιὰ κάθαρση, μιὰ ἀνακαίνιση, κι' αὐτὸ τὸ μεγάλο ἔργο βαραίνει σήμερα τοὺς ὄμους ὅλων τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων καὶ ξεχωριστὰ ἐκείνων ποὺ τάχθηκαν νὰ εἶναι τὸ «ἄλας τῆς γῆς» καὶ «τὸ φῶς τοῦ κόσμου.»

Μὰ γιὰ τὸ μεγάλο καὶ ἥρωϊκὸ αὐτὸ ἔργο χρειάζονται καὶ ἥρωϊκοὶ ἄνθρωποι κι' ἐπιθυμῶ τώρα νὰ πῶ δυὸ λόγια γιὰ κείνους ποὺ τὸ κάνουν ἀδέξια καὶ τὸ ἀσχημίζουν καὶ γιὰ κείνους ποὺ τὸ κυττάζουν μὲ προκατάληψη καὶ τὸ περιφρονοῦν καὶ γιὰ κείνους ποὺ τὸ κάνουν μαρτυρικὸ καὶ κουράζονται.

Στὴν ἐποχὴ μας καὶ ξεχωριστὰ στὴ χώρα μας τὸ ἔργο τοῦ διδασκάλου τῆς θρησκείας δὲν ἐκτιμᾶται ὅσο πρέπει. Ἄν εἶσαι κακός, ἂν εἶσαι κλέφτης καὶ ἀπατεῶνας, ἂν εἶσαι χαλαστής καὶ γκρεμιστὴς τῆς ζωῆς θὰ βρεθοῦν ἄνθρωποι νὰ σὲ κάμουν φίλο, νὰ σὲ παινέσουν, νὰ σὲ προστατέψουν καὶ νὰ σὲ κάμουν ἥρωα. Μὰ ἂν εἶσαι σοφός, ἂν εἶσαι προφήτης, ἂν εἶσαι ἀποστολὸς θεολόγος καὶ ἱερωμένος θὰ σὲ ποῦν ἀπόκοσμο, θὰ πάρουν γι' ἀδυναμία τὴν εὐγένεια καὶ τὴν καλωσύνην σου, θὰ σὲ ψεγαδιάσουν, θὰ σὲ βάλουν στὰ σχόλια καὶ στὰ ἠλίθια ἀστεῖα των, θὰ σὲ ἀποστραφοῦν καὶ θὰ σὲ σταυρώσουν. Ἐνῶ σ' ἄλλες πολιτισμένες χώρες οἱ καλύτερες οἰκογένειες φιλοτιμοῦνται νὰ κάνουν ἓνα παιδί των ἱερωμένο, στὴν Ἑλλάδα μας οἱ γονεῖς δὲν κάνουν τέτοιο πρᾶγμα γιὰτὶ φοβοῦνται νὰ μὴ «χάσουν τὰ παιδιά τους.» Δὲ φοβοῦνται ὅμως πὼς θὰ τὰ χάσουν ἂν γίνουν παραστρατημένοι καὶ κακοῦργοι. Κι' ἔτσι κατήντησε νὰ πιστευεῖται πὼς γιὰ τὸ ὠραῖο καὶ ὑψηλὸ ἔργο τῆς Ἱερωσύνης εἶναι κατάλληλοι μόνον οἱ ἀνάξιοι κι' οἱ χρεωκοπημένοι κι' ὄχι ἀνώτεροι καὶ δυναμικότεροι ἄνθρωποι. Μὰ θὰ ἔφτανε καὶ μόνο

αὐτὸ τὸ ζήτημα, ἢ γνώμη δηλ. ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴ ζωὴ γενικώτερα τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων καὶ ειδικώτερα τῶν κληρικῶν μας, γιὰ νὰ δείξει σὲ ποῖο χαμηλὸ πολιτισμὸ βρισκόμαστε καὶ πόσο δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἐκτιμήσωμε κάτι ποὺ ἀληθινὰ ἀξίζει καὶ ταιριάζει νομίζω νὰ ποῦμε κι' ἐδῶ τὰ τὰ λόγια τοῦ Geoth: «Ὁ,τι δὲ νοιώθει ὁ κόσμος τὸ περιφρονεῖ.»

Κι' ὅμως τὸ ἔργο αὐτὸ τὸ ἔπραξαν οἱ μεγαλύτερες κι' εὐγενέστερες προσωπικότητες τῆς ἱστορίας καὶ τὸ ὕμνησαν οἱ σοφώτεροι ἄνδρες καὶ οἱ μεγαλύτεροι συγγραφεῖς ὄλων τῶν αἰώνων. Ὁ Ὅμηρος ὁ Ἡσίοδος, ὁ Αἰσχύλος, ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Εὐριπίδης, ὁ Πλάτων, ὁ Dante, ὁ Σαίξπηρ, ὁ Goethe, ὁ Ibsen ὁ Οὐγκώ, ὁ Tolstoi καὶ τόσο ἄλλοι σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἀναφέρουν στὰ ἔργα των καὶ ἐπαινοῦν τὸ Θεο. Διδάσκαλο. Ὁ Carlyle στὸ βιβλίον του «Ἡρώες» ἀφιερώνει εἰδικὸ κεφάλαιο στὸν ἥρωα ἱερέα καὶ λέγει: «ὁ ἱερεὺς ἐξαστραπτεῖ ἐν μέσῳ γλυκείας λάμπσεως ὡς φανὸς καταναγάζων τὸν καθημερινὸν βίον. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἱερέως. Τοιοῦτον ὑπῆρξε κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, τοιοῦτον εἶναι κατὰ τοὺς ἡμετέρους καὶ θὰ εἶναι πάντοτε... Πιστεύει εἰς τὴν θεϊαν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων, εἶναι μάντις ἀτενίζων διὰ τοῦ πρίσματος τῶν φαινομένων πρὸς τὰ πράγματα καὶ λατρεύει τὴν εἰς αὐτὰ ἐνοικοῦσαν θεϊαν ἀλήθειαν κατὰ τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν τρόπον... Ἡμεῖς προκρίνομεν νὰ ἐπαινώμεν τὸν ἱερέα-ἥρωα, ὅστις πράττει ὅ,τι ὑπαγορεύει εἰς αὐτὸν ἢ συνείδησίς του καὶ ὅστις, ἐν τῷ ζήλῳ αὐτοῦ νὰ ἴδῃ πραγματοποιούμενα τὰ μεγάλα ἰδεῶδη διάγει βίον εὐγενῆ ἐν μέσῳ τῆς δράσεως τῶν συκοφαντιῶν καὶ τῶν ἀντιδράσεων, πᾶσαν καταβάλλον προσπάθειαν ὅπως κάμη τὴν οἰκουμένην βασιλείον τοῦ Θεοῦ.»

Αὐτὸ λοιπὸν τὸ τόσον μεγάλο καὶ λαμπρὸ ἔργο τοῦ Διδασκάλου τῆς θρησκείας καὶ μάλιστα ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ ἱερωμένου καλεῖσθε νὰ πράξετε καὶ σεῖς αὔριο μεθαύριο στὴ ζωή σας, φίλοι μαθητὲς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς. Πράξετέ το μὲ ὅλο σας τὸν ἐνθουσιασμὸ καὶ μὲ ὅλη σας τὴν ἀγάπην. Ἄς

ἐργασθοῦμε γὰρ νὰ τὸ βγάλουμε ἀπὸ τὴν ἀφάνεια καὶ τὴν ἀσημότητα πὺν τὸ ἔχουν καταστήσει οἱ δικές μας ἀνικανότητες καὶ οἱ παρεξηγήσεις τοῦ κόσμου. Εἶναι κοῖμα αὐτὸ τὸ ὠραῖο ἔργο τῶν ἡρώων, τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἁγίων νὰ θεωρῆται πὺς εἶναι μόνο γὰρ τοὺς δειλοὺς καὶ τοὺς τεμπέληδες. Ἄς πράξουμε τὸ ἔργο αὐτὸ πὺν τὸ ἔπραξαν φιλόσοφοι σὰν τὸν Αὐγουστῖνο καὶ τὸ ἐτίμησαν ρήτορες σὰν τὸν Χρυσόστομο καὶ τὸν Ἀθανάσιο. Τὸ ἔργο ἐκεῖνο γὰρ τὸ ὁποῖον ὁ Beethoven ἔλεγε πὺς «δὲν ὑπάρχει ὠραιότερο ἔργο ἀπὸ τοῦ νὰ παίρνῃ κανεὶς τὶς ἀλήθειες τοῦ Θεοῦ καὶ νὰ τὶς σκορπᾷ στὶς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων» τὸ ἔργο ἐκεῖνο γὰρ τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς εἶπε: «.. ὁς δ' ἂν ποιῆσῃ καὶ διδάξῃ οὗτος μέγας κληθήσεται ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν». (Ματθ. Ε' 19).

ΣΤ

(ΕΡΓΑΤΑΙ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ)

Τὴν περασμένη Τρίτῃ ἡ ἐκκλησία μας ἐώρτασε τὴ μνήμη τῶν «Τριῶν μεγάλων Ἱεραρχῶν», τῶν διδασκάλων τῆς ἐκείνων πὺν προσφέρανε τὶς σκέψεις καὶ τὶς πράξεις των καὶ ὅλα τὰ δῶρα τῆς ζωῆς των στὸ ἱερὸ θυσιαστήριο τοῦ ἐκπολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος.

Μαζὶ μὲ αὐτὴν καὶ ἡ Ἑθνικὴ Παιδεία ἔσμιξε τὴν εὐγνωμοσύνη τῆς καὶ ἔψαλλε μνημόσυνα στοὺς Ἑλληνας διδασκάλους, σὲ κείνους πὺν ὑπηρετήσανε τὴν Ἑλληνικὴ σκέψη καὶ ὑψώσανε τὴν λαμπάδα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὸ καθαρότερο σημεῖο τοῦ πνευματικοῦ ὀρίζοντα.

Ἡ ἑορτὴ ὅμως αὐτὴ φέρνει στὴ μνήμη μας τὶς σεβάσιμες μορφὰς Ὀλων ἐκείνων, πὺν λατρέψανε τὸ Πνεῦμα, ὄλων ἐκείνων πὺν πράξανε τὸ τολμηρὸ ἔργο τοῦ Προμηθεά, τὸ «νέφος τῶν ἁγίων καὶ τῶν μαρτύρων» πὺν πλάτυναν μὲ τὸ πέρασμα των τὸ στενὸ μονοπάτι τῆς ζωῆς καὶ φέρανε πλεῖο κοντινὰ στὸ θρόνο τοῦ Θεοῦ τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων.

Ἐπάνω ἀπὸ τὰ σύνορα τῶν λαῶν καὶ τῶν πατριδῶν, ἄπάνω ἀπὸ τὰ συμφέροντα καὶ τὰ πάθη μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ἄνθρωποι χωρίζουν καὶ κομματιάζουν τὸ ἔργο τῆς ἑξαήμερου στὸν πλανήτη μας ἀκτινοβολεῖ γιὰ ὅλες τὶς χῶρες τὸ λαμπρὸ ἄστρο τῆς ἡμέρας, ὁ ἥλιος, καὶ φωτίζει μὲ δικαιοσύνη φίλους καὶ ἐχθρούς, βαρβάρους καὶ εὐγενεῖς.

Κι' ἄπάνω ἀπὸ τὰ χωρίσματα καὶ τὶς διαφορὰς ποὺ δημιουργοῦνε οἱ πολιτισμοὶ καὶ οἱ συνήθειες τῶν ἀνθρώπων λαμπυρίζει τὸ πνεῦμα, ὁ νοῦς καὶ τὸ αἶσθημα, ἡ χαρὰ καὶ ὁ πόνος γιὰ ὅλα τὰ μέτωπα καὶ γιὰ ὅλα τὰ στήθη.

Καὶ φαίνεται ἔτσι καθαρὰ τὸ χρέος ποὺ ἔχει ὁ κάθε ἄνθρωπος νὰ μὴ κρατῆ ἐγωϊστικὰ καὶ μόνο γιὰ τὸν ἑαυτὸν του καὶ τὸν τόπον του ὅ,τι αἰσθάνεται καὶ ὅ,τι νοιώθει, ἀλλὰ νὰ τὸ σκοπεῖ καὶ νὰ τὸ ἀπλώνῃ ὀλόγυρα καὶ μακριὰ του ὥσπου νὰ γυρίζει πάλι πίσω στὴν Ἀρχή, ποὺ τῶστειλε, στὴν αἰώνια αἰτία ὅλων τῶν πραγμάτων.

Νομίζω λοιπὸν πῶς πλάϊ στὸ μνημόσυνο τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων μποροῦμε νὰ κάμωμε Τρισάγιο καὶ νὰ σκορπίσωμε τὶς δάφνες τοῦ θαυμασμοῦ καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης μας στὰ μνηματα ὅλων τῶν εὐγενικῶν παιδιῶν τῆς ἀνθρωπότητος.

Μὲ τέτοιο σκοπὸ ἀνεβαίνω σήμερα γιὰ δευτέρη φορὰ τὸ σεμνὸ βῆμα τοῦ «Χρυσοστόμου» νὰ ὀμιλήσω στὴν καλοπροαίρετη συνάθροιση σας μὲ θέμα «Ἐργάζεται καὶ Μάρτυρες τοῦ Πολιτισμοῦ».

Θὰ προσπαθῆσω νὰ σᾶς ἱστορήσω τὰ γνωρίσματα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ ἐκείνων ποὺ ὀνομάστηκαν μεγάλοι, ἐκείνων ποὺ θέσανε τὸ κεφάλι τους ἀνάμεσα στὰ δύο σύμπερα για νὰ ἀκοῦνε μὲ τὸ ἕνα αὐτὶ τὴ σιωπηλὴ ἁρμονία τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ μὲ τὸ ἄλλο τὰ ρυθμικὰ σκιρτήματα τῆς ἀνθρωπίνης καρδιάς.

Ἐκείνων ποὺ νικήσανε τὴ ζωὴ μὲ τὴ σκέψη, ἐκείνων ποὺ ἀνταλλάξανε τὴ θεωρία μὲ τὴν πράξι, ἐκείνων ποὺ γκρεμίσανε τὰ στενὰ σύνορα τοῦ ἐγωκεντρισμοῦ καὶ πολεμήσανε τὴ πλάνη καὶ τὴ βαρβαρότητα, ἐκείνων τέλος ποὺ κήκαν σὰν «φωτεινὰ

μετέωρα» για να φωτίσουν την ανθρωπότητα στο πέρασμα τῶν αἰώνων.

Κι' εἶναι ἀλήθεια πῶς τὸ θέμα αὐτὸ εἶναι τόσο μεγάλο ὥστε νὰ χρειάζεται κανεὶς πολὺ χρόνον καὶ γιὰ νὰ τὸ ἐτοιμάσῃ καὶ γιὰ νὰ τὸ πῆ στοὺς ἄλλους πράγμα πού ἔμεῖς δὲν εἶχαμε καὶ δὲν ἔχομεν σήμερον. Ὅτι θὰ σᾶς πῶ δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ ἡ ἐκτίμησις καὶ ὁ θαυμισμὸς μου γιὰ τοὺς μεγάλους ἄνδρες τῆς ἱστορίας, γιὰ τὰ μεγάλα αὐτὰ ἀδέρφια μας. Οὐτε θέλω πάλι νὰ σᾶς διδάξω γιὰτι πολὺ ἀπὸ σᾶς ξέρετε πλείοτερα ἀπό, μένα. Πιστεύω μόνο πῶς αὐτά, πού θὰ εἰπωθοῦνε ἴσως νὰ δώσουνε σὲ μερικοὺς ἀφορμὴ γιὰ πράξιν καὶ ἐνέργειαν καὶ νὰ ἐφαρμοσθοῦνε στὴ περίπτωσιν αὐτῆ τὰ λόγια τοῦ μεγάλου ποιητοῦ Coethe. «Μοῦ εἶναι μισητὰ ὅλα ὅσα μὲ διδάσκουν ἀπλῶς χωρὶς νὰ πολλαπλασιάζουν τὴ δράσιν μου καὶ νὰ μὲ ζωογονοῦν ἀμέσως.»

Προτοῦ ὅμως ἀρχίσω νὰ ἀναπτύσω τὸ θέμα μου θεωρῶ σωστὸν καὶ χρήσιμον νὰ δώσω μιὰ ἐξηγήσιν πού εἶναι ἀπαραίτητη, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὴ σημερινὴ κατάστασιν τῶν λαῶν καὶ ἔθνων.

Τὰ ὀνόματα πού θὰ ἀναφέρωμε ἀνήκουνε σὲ διάφορες χῶρες, σὲ διάφορες ἰδέες, σὲ περασμένους καὶ τωρινούς ἰδιότροπους πολιτισμούς κι' ἴσως σκανδαλισθοῦν μερικοὶ στὸ ἄκουσμά των.

Ὅμως οἱ τέτοιοι δὲν δικαιολογοῦνται γιὰτι οἱ μεγάλοι ἄνδρες, οἱ μεγάλοι εὐεργέται τῆς ἀνθρωπότητος δὲν ἀνήκουνε σὲ κανένα τόπον καὶ σὲ κανένα λαὸ ἀποκλειστικά. Ἀνήκουνε μόνον στὸ θεό, ὁ ὁποῖος τοὺς στέλνει, καὶ στὴν ἀνθρωπότητα γιὰ τὴν ὁποίαν στέλνονται.

«Πάντες οἱ μεγάλοι ἄνδρες—λέγει ὁ σοφὸς Carlyle — ἐκπορεύονται ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς οὐσίας καὶ μόνον ὁ τρόπος καθ' ὃν ὑποδέχονται τούτους οἱ ἄνθρωποι καὶ ἡ μορφή τὴν ὁποίαν λαμβάνουν ὕστερον κάνει τούτους διαφόρους».

Βέβαια ἔμεῖς οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι τοὺς μοιράζομε καὶ τοὺς χωρίζομε σὲ χῶρες καὶ σὲ συστήματα, ἀλλὰ ἐκεῖνοι τοῦλάχισ-

στον εἶχαν τὴν συναίσθηση ὅτι ἀνήκουν σὲ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα. Ὑστερα ἀπὸ αὐτὰ ἐρχόμαστε στὸ κύριο σκοπὸ μας καὶ ἐξετάζομε :

A : *Ποῖοι ὀνομάζονται ἐργάται καὶ μάρτυρες τοῦ Πολιτισμοῦ*

B : *Πῶς ἔζησαν αὐτοὶ καὶ τί μᾶς ἀφήκαν.*

Ποῖοι λοιπὸν εἶναι οἱ μεγάλοι, οἱ ἐργάται καὶ μάρτυρες τοῦ πολιτισμοῦ; «Μεγάλοι ἄνδρες εἶναι μόνον ὅσοι μεγάλως ὠφέλησαν τὴν ἀνθρωπότητα» λέγει ὁ Voltaire. Καὶ μπορούμε νὰ ἀναφέρωμε ἐδῶ τοὺς μεγάλους ἐπιστήμονας καὶ τοὺς μεγάλους σοφοὺς, ἐκείνους, ποὺ ἐρευνήσανε καὶ γνωρίσανε σὲ μᾶς τὸ ἀπέραντο σύμπαν κ' ἀκόμα πλειότερα τὸ Ἄπειρο Πνεῦμα. Ἄς θυμηθοῦμε τὴ στιγμή αὐτὴ πόσο μικρὸς καὶ κλειστός ἦταν ὁ κόσμος στὰ μάτια τῶν ἀρχαίων λαῶν.

Σήμερα ὅμως καὶ γιὰ τὸν ἀπλοϊκότερο ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἢ χώρα τῶν ἄστρον δὲν εἶναι πλειὰ ἕνας στερεὸς θόλος, μιὰ κούφια σφαῖρα πάνω στὴν ὁποία εἶναι καρφωμένα τὰ διαμάντια τῆς νύχτας, ἀλλὰ εἶναι τὰ γλανκὰ ἄπειρα βάθη μέσα στὰ ὅσα πηγαινοέρχονται οἱ Γαλαξίαι καὶ τὰ συστήματα τῶν ἡλιων. Καὶ χρώστοῦμε τὴ γνώση αὐτὴ στὸ Γαλιλαῖο, στὸ Κέπλερο, στὸ Κοπέρνικο, στὸν Νεύτωνα καὶ στοὺς ἄλλους ἐκείνους μεγάλους ἐρευνητὰς ποὺ ἀπλώσανε τὴ σκέψη των ἀπὸ τὰ πυρωμένα σπλάχνα τοῦ πλανῆτη μας ὡς τὰ ὕψη τοῦ οὐρανοῦ.

Ἄς σκεφθοῦμε ἔπειτα ἐκείνους, ποὺ ἀνακαλύψανε τοὺς φυσικοὺς νόμους, τὸν Ἀρχιμήδη, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸ Νταβίντσι τὸν Χάρτμαν, τὸ Νεύτωνα πάλι καὶ τόσους ἄλλους ποὺ μελετήσανε τίς συνήθειες καὶ τὰ παιγνίδια, ποὺ ὑπάρχουνε στὴ φύση καὶ τὰ δώκανε στὰ χέρια τῶν ἀνθρώπων νὰ τὰ παίξουν ὅπως θέλουν.

Ἄς λογαριάσωμεν ἀκόμη τοὺς Ἀσκληπιούς, τοὺς Παστέρ καὶ τοὺς Λαβουαζιέ, τοὺς Γιατροὺς καὶ τοὺς Χημικοὺς ποὺ κλεισμένοι μέσα στὰ ἐρημικὰ ἐργαστήρια ξεχώρισαν τὰ μα-

γικά βοτάνια ὅσα θεραπεύουνε τὸν ἀνθρώπινο πόνο καὶ μᾶς δίνουνε τὴ νίκη στὶς πρώτες μάχες μὲ τὸ θάνατο.

Ἡ πολυστέναχτη γερασμένη Εὐρώπη μας στὸ σημερινό της αἱματοκύλισμα στρέφει τὰ μάτια μ' ἀγωνία καὶ ἀπλώνει ἱκετευτικά τὰ χέρια πρὸς τὴ νεότερη ἀδελφή της τὴν Εἰρηνημένη καὶ Πολιτισμένη Ἀμερική.

Κι' ὅμως πόσοι λίγοι θυμοῦνται τὸ Χριστόφορο Κολόμβο πὸ τὴν ἀνακάλυψε τὸν τολμηρὸ ἐκεῖνο θαλασσινό, πὸ εἰπώθηκε τρελλὸς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ λιμανιοῦ τῆς Πάλου, ὅταν τὸν Αὐγούστιον τοῦ 1492 ἄρχιζε τὸ πρῶτο του ταξίδι πρὸς τὶς ἄγνωστες χῶρες καὶ πέθανε πτωχὸς καὶ παραγνωρισμένος.

Ὅποια δὴποτε ὥρα θέλομε μποροῦμε νὰ κάμωμε συντροφιά μὲ τὸν Ὅμηρο, μὲ τὸν Πλάτωνα, μὲ τὸν Κικέρωνα, μὲ τὸ Δάντη, μὲ τὸν Γκαίτε σὰν νὰ ἦσαν σημερινοί. Ἀκοῦμε τὸ κήρυγμα τοῦ Χρυσοστόμου, τοὺς λόγους τοῦ Δημοσθένη, τὶς «ἐξομολογήσεις» τοῦ Αὐγουστίνου χωρὶς πεζοπορίες καὶ ξενητεμούς. Ἀλλὰ πόσοι ἀπὸ μᾶς σκέπτονται τὸν Ἰωάννη Γουτεμβέργιο πὸ βρῆκε τὴ τυπογραφία καὶ χάρισε σὲ κάθε τόπο καὶ χρόνον τὴ συντροφιά τῶν μεγάλων ἀνδρῶν; Τὸν ἀνθρώπο ἐκεῖνο πὸ ξορίστηκε, ζητιάνεψε, δικάστηκε καὶ πέθανε ἀφήνοντας γιὰ μόνη κληρονομία «τὴν φθορὰν τῆς νεότητός του, τοὺς κινδύνους τῆς ζωῆς του, τὴν παραγνώρισιν τοῦ ὀνόματός του καὶ τὴν λήθην τῶν συγχρόνων», ὅπως λέγει κάποιος βιογράφος του.

Καθισμένοι στὰ μαλακὰ σαλόνια τοῦ πλοίου καὶ τοῦ σιδηροδρομοῦ διαβαίνομε ἀπάνω ἀπὸ τοὺς βράχους τῶν βουνῶν καὶ τοὺς ἀφρούς τῶν κυμάτων μ' εὐχαρίστηση καὶ ἀσφάλεια σχετική.

Τὸ τραγούδι ὅμως τῆς μηχανῆς ρυθμικὸ καὶ μονότονον θυμίζει ὄνομα σχεδὸν λησμονημένο, τὸ ὄνομα τοῦ Παπίνου πὸ τόσες πικρίες ἐγεύτηκε ὥσπου νὰ παραδώσῃ στὴν ἀνθρωπότητα τὸ μεγάλο του δῶρο, τὴν Ἀ τ μ ο μ η χ α ν ή.

Καὶ πάλι ὅταν τὶς χειμωνιάτικες βραδυνὲς ἐμεῖς καθόμαστε στὴ ζεστερὴ κάμαρη καὶ κάτω ἀπὸ τὸ χρυσαφένιο φῶς τῆς ἠλεκτρικῆς λάμπας ἀκοῦμε τὶς συναυλίες τοῦ Βάγγερ καὶ τοῦ

Μπετόβεν και στέλνομε στ' αγαπημένα πρόσωπα τῆς ξηνη-
 τειᾶς τὰ αἰσθητά μας, ποιὸς θυμᾶται τοὺς ἐργάτες τοῦ Ἡ-
 λεκτρισμοῦ και τοῦ Ἄστυρμάτου, τὰ κουραστικά πειράματα τοῦ
 Γκίλβερετ, τοῦ Φαραναίι, τοῦ Βόλτα και τοῦ Μαρκόννι; Ἡ εὐ-
 γνωμοσύνη μας ὅμως πρέπει νὰ εἶναι μεγάλη και πρὸς ἐκεί-
 νους, πού μᾶς ἀνοιξαν τὰ μάτια νὰ βλέπωμε τὴν ὁμορφιά τοῦ
 κόσμου και νὰ αἰσθανώμαστε τὴ γοητεία τῆς ζωῆς.

Οἱ Προφήτες, οἱ Ποιητές, οἱ Σοφοὶ οἱ Καλλιτέχνες, ὅλοι
 γενικὰ ἐκεῖνοι, πού μᾶς ἀπόδειξαν πῶς τὸ σύμπαν ἔχει ψυχὴ και
 μᾶς ἀποκάλυψαν τὴ μουσικὴ σκέψη ποῦναι κρυμμένη μέσα στὴ
 φύση και μέσα στὸν ἄνθρωπο, τάχα δὲν ἀξίζουν τὸ θαυμασμό
 και τὸ λιβάνι μας;

Χωρὶς αὐτοὺς τὸ σύμπαν θᾶταν ἓνα μεγάλο τεράστιο και
 ἄφωνο τέρας και ἡ ζωὴ μιὰ ἀδυσώπητη Σφίγγα πού καθισμένη
 ἀπάνω στὸ διπόδι τῆς γέννας και τοῦ θανάτου τρώγει λαίμαργα
 και χωρὶς κανένα οἶκτο ὅπως ὁ μυθικὸς Κρόνος ὅ,τι βγαίνει
 μέσα ἀπὸ τὰ σπλάγγνα της. Ἄλλασσει ὅμως τὸ πρᾶγμα ἀπὸ
 τὴ στιγμή, πού οἱ προφῆτες δραματίζονται στὰ βάθη τοῦ οὐρα-
 νοῦ τὸ Ἄπόλυτο Πνεῦμα.

Οἱ Ποιητὲς βλέπουν τὴ σκιά του στὴν ὁμορφὴ πλάση και
 οἱ σιωπηλοὶ Μυστικισταὶ ἀκούουν τοὺς ψιθυρισμοὺς του μέσα
 στὸ ἀνθρώπινο στῆθος. Ἡ ψυχὴ μας ἐνώνεται ἔτσι μὲ τὴ μεγάλη
 ψυχὴ τοῦ κόσμου και νοιώθουμε νὰ ζοῦμε ἀδελφικὰ και ἀγκαλια-
 σμένοι μ' ὅλες τὶς ζωὲς κάτω ἀπὸ τὶς φτεροῦγες μιᾶς καλόγνω-
 μης Μάνας πού λέγεται Θεός.

Σ' ὅποια ἐρημιὰ κι' ἂν πᾶμε θὰ μᾶς συντροφέψουν τὰ λου-
 λούδια, τὰ πουλιά, οἱ μυστικὲς φωνές, οἱ ἀόρατοι ἦχοι κι' ὅτι
 ἄλλο βγαίνει ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις τοῦ ζωντανοῦ κόσμου. «Κι' ἂν
 μόνος μου στὸ σύμπαν ζοῦσα ψυχὴς θὰ φανταζόμουνα στῶν βρά-
 χων τὶς ρωγμὲς» τραγουδεῖ ὁ ποιητὴς Σίλλερ.

Ἔερωμε δὰ τὰ τραγούδια μὲ τὰ ὁποῖα οἱ λαοὶ ὑμνοῦνε τὴ
 γύρω τους φύση σὰν κάτι ἀδελφικὸ και γνώριμο :

«Ὡ ὄνειροπόλησις τῶν δασῶν — ψάλλει ὁ Βάγγερ — ὄνειρα
 τῆς βραδυᾶς τῶν ἄστρων, τοῦ χωριοῦ μὲ τὸ καμπαναριὸ πού σή-

μαίνει τὸν ἑσπερινό. Τί εὐτυχῆς εἶναι ἐκεῖνος πὺν μπορεῖ νὰ σᾶς ἔννοῃ, νὰ σᾶς πιστεῦη, νὰ σᾶς ὄνειρεῦεται καὶ νὰ ἐξυψώνεται μαζί σας».

«Καταμάθετε τὰ κρίνα τοῦ ἀγροῦ —λέγει ὁ ψάλτης τῶν Εὐαγγελίων, ὁ Ποιητὴς τοῦ κόσμου— ἐμβλέψατε εἰς τὰ πετεινὰ τοῦ Οὐρανοῦ ὅτι οὐ σπείρουσιν οὐδὲ θερίζουσιν οὐδὲ συνάγουσιν εἰς ἀποθήκας καὶ ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος τρέφει αὐτά». Ἄλλὰ καὶ μέσα μας ὑπάρχει τὸ ἄλλο ἐκεῖνο σύμπαν, τὸ ἀνθρώπινο, πὺν φαινότανε στὸ μεγάλο Κάντιο πλειὸ ἀπέραντο κι' ἀπὸ τὸ χάος τῶν ἀστρῶν.

Ἄς θυμηθοῦμε τὸ γνωστικὸ μας τὸ Σωκράτη μὲ πόση ἀκριβωσύνη ἔπαιρνε καὶ ἔδειχνε καὶ στοὺς ἄλλους τὰ μονοπάτια, πὺν φέρουνε μέσα στὸ κόσμον τῶν αἰσθημάτων τοῦ νοῦ. Κι' ἂν χρειαστήκαμε ἓνα Στράβωνα, ἓνα Πλίνιο, ἓνα Λίβιγκτον, ἓνα Βάσκο ντὰ Γάμα γιὰ νὰ μᾶς γνωρίσουν τὰ ὄρη, τὶς θάλασσες καὶ τὰ ἠφαίστεια τοῦ πλανῆτη μας, χωρὶς ἄλλο μᾶς ἦταν ἀπαραίτητος κι' ἓνας Αἰσχύλος, ἓνας Σοφοκλῆς, ἓνας Σαίξπηρ, ἓνας Σίλλερ κι' ἓνας Wagner γιὰ νὰ μᾶς δείξουν τὰ φλογισμένα ἠφαίστεια τῆς δικῆς μας τῆς καρδιᾶς, τὰ σιωπηλὰ αἰσθήματα καὶ τὰ τυραννικὰ πάθη, τὰ ἥσυχια λιμάνια καὶ τὶς ἀόρατες τρικυμίες, πὺν συνταράζουνε τὰ ἀνθρώπινα στήθη.

Ἐπειτα τί νὰ εἴπωμε γιὰ κείνους πὺν ἀγωνιστήκανε νὰ ἐξημερώσουν τὸ ἀνθρώπινο θηρίο; Πόσοι Προφῆτες καὶ Διδάσκαλοι καὶ Ἱεραπόστολοι καὶ σοφοὶ ἐργαστήκανε μὲ στέρηση καὶ κόπο γιὰ νὰ διδάξουνε καὶ νὰ φωτίσουνε τὸ ἀνθρώπινο γένος, ὥστε νὰ μποροῦμε σήμερον νὰ λέμε «homo homini sancta res est —ὁ ἀνθρώπος διὰ τὸν ἀνθρώπον εἶναι πρᾶγμα ἱερὸν— καὶ ὄχι homo homini lupus est— «ὁ ἀνθρώπος διὰ τὸν ἀνθρώπον εἶναι λύκος».

Πρέπει ἀκόμη ν' ἀναφέρωμε ἐδῶ ἐκείνους πὺν ἀγωνιστήκανε καὶ πέθαναν μαρτυρικὰ γιὰ τὴν ἐλευθερία τῶν λαῶν καὶ τοῦ κάθε ἀνθρώπου χωριστά.

Ἄς λογιᾶσωμε τὴ στιγμὴ αὐτὴ τὴ θέση τοῦ δούλου καὶ τῆς γυναίκας στὸν ἀρχαῖο κόσμον καὶ τῆς «τρίτης τάξης» στὸ μεσαιω-

νικὸ καὶ τότε μόνο θὰ ἐκτιμήσωμε τὰ ἀνθρωπιστικὰ κηρύγματα τῶν Χριστιανῶν Ἀποστόλων, τοῦ Βίβλεφ, τοῦ Κρόμβελ, τοῦ Ρουσό καὶ τῶν ἄλλων, πού μίλησαν γιὰ τὰ δικαιώματα τῶν πτωχῶν καὶ τῶν ἀδυνάτων καὶ πολεμήσανε τὸ ἄγριο δόγμα τῆς «ἐπικρατήσεως τοῦ ἰσχυροτέρου».

Καὶ θαρρῶ πῶς δὲν ὑπάρχει καμμιά πατρίδα ἀπ' ὅσες φωτίζει τὸ χρυσὸ στεφάνι τοῦ ἡλίου πού νὰ μὴν ἔχη ἓνα Μιλτιάδη, ἓνα Λεωνίδα, ἓνα Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο, ἓνα Δασκαλογιάννη, ἓνα Γρηγόριο Ε' κι' ἓνα Ρήγα Φεραῖο. . . .

Ξεχωριστὰ τώρα ἀπὸ τοὺς μεγάλους αὐτοὺς πού φαίνεται ὀλοκάθαρα πῶς εὐεργετήσανε τὴν ἀνθρωπότητα ὑπάρχουνε καὶ μερικοὶ ἄλλοι γιὰ τοὺς ὁποίους θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πῆ ὅτι δὲν μᾶς χρειάζονται καὶ μάλιστα πῶς ἔβλαψαν ἀντὶ νὰ ὠφελήσουν. Καὶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ρωτήσει: Τί μᾶς χρειάζεται ἡ κουρασμένη φιλοσοφία τοῦ Σοπενχάουερ ἢ τί μᾶς ὠφελεῖ ὁ ἐπανάστατικὸς καὶ θεομάχος Νίτσε καὶ τόσοι ἄλλοι πού μᾶς ἄφησαν μόνο τὶς ἀκροβατικὲς καὶ ἐπικίνδυνες σκέψεις των; Ὅμως μὴ βιάζεστε, ἀγαπητοί μου. Ὁ μέγας εἶναι πάντα μέγας κι' ὅπως λένε καὶ τὰ τραγούδια τοῦ νησιοῦ μας: «Ὁ ἀντρειωμένος κι' ἂν ἀστοχήσῃ μιὰ φορὰ πάλι ἀντρειωμένος εἶναι».

Οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ μᾶς δείχνουνε ἴσα - ἴσα τὰ σύνορα πέρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ ἄνθρωπος δὲ μπορεῖ νὰ προχωρήσῃ χωρὶς τιμωρία: Μᾶς ὑπενθυμίζουν ὅτι αἰώνιοι σιδηροὶ νόμοι ἀπαγορεύουν νὰ ἀναπτύξωμεν ἐντὸς ἡμῶν ὅλας τὰς δυνατότητας τοῦ πνευματικοῦ βίου.

Οὕτω μανθάνομεν νὰ ἐκτιμῶμεν τὴν σημασίαν τῆς ὑπερνικήσεως καὶ τοῦ περιορισμοῦ καὶ νὰ φέρωμεν τὸν ἕξ αὐτῶν πόνον διὰ τοῦ ὁποίου γινόμεθα ὄριμοι, ὅπως λέγει ὁ σεβαστὸς καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου μας δ κ. Ν. Λούβαρις.

Ἡ ζωὴ ὅμως αὐτὴ ἔχει τέλος καὶ ὁ ἀνοικτὸς τάφος περιμένει κάποια ἀπάντηση ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη σκέψη. Κι' ἔπρεπε ν᾿ ἄρθουνε τὰ στοχαστικὰ ἀδελφία μας, ὁ Πλάτωνας, ὁ Παῦλος καὶ ὁ Αὐγουστῖνος νὰ δώσουνε τὴν ἀπάντηση αὐτὴ καὶ νὰ μᾶς ποῦνε πῶς ἐδῶ στὴ γῆ εἴμαστε ἀπόδημοι καὶ ξενητεμένοι, ἀφοῦ

ἡ ἀληθινὴ πατρίδα μας εἶναι κάπου ἄλλου. «Οὐ γὰρ ἔχομεν ὧδε μένουσαν πόλιν, ἀλλὰ τὴν μέλλουσαν ἐπιζητοῦμεν» (Παῦλος).

Καὶ τώρα ἐρχόμαστε στὸ δεύτερο μέρος τῆς ἐργασίας μας : Πῶς ἔζησαν καὶ τί μᾶς ἄφηκαν οἱ μεγάλοι.

Προτοῦ ὅμως ὁμιλήσωμε ἀναλυτικότερα γιὰ τὴ ζωὴ των νομίζω ὅτι δὲν εἶναι περιττὰ τὰ ὀλίγα, ποὺ θὰ ποῦμε γιὰ τὴ καταγωγὴ των. Θαρρῶ πὼς δὲν εἶναι καὶ πολὺ μεταφυσικὴ ἡ γνώμη ἐκείνων, ποὺ ὑποστηρίζουνε ὅτι οἱ μεγάλοι ἄνδρες εἶναι οἱ «ἐκλεκτοὶ» καὶ οἱ «ἀπεσταλμένοι τοῦ Θεοῦ». Δὲ μπορῶ οὔτε γὰρ νὰ φαντασθῶ πῶς οἱ ἴδιοι νόμοι ποὺ φέρνουνε στὴ ζωὴ ἡμᾶς τοὺς «κοινοὺς θνητοὺς» φέρνουνε καὶ τὰ θαυματουργὰ ἐκείνα παιδιὰ.

Ὁ Κάρλαϊλ παραδέχεται ὅτι «οἱ μεγάλοι ἄνδρες εἶναι τὰ δῶρα, ποὺ στέλνει ὁ οὐρανὸς στὴ γῆ». «Εἶναι ἀγγελιαφόροι —λέγει ὁ ἴδιος— στελλόμενοι ἐκ τῶν ἀχανῶν πεδίων τοῦ Ἄγνώστου μετ' εἰδήσεων πρὸς ἡμᾶς». Ἡ ἐκκλησία μας ἀκόμη ὑπενθυμίζει ὅτι : «πᾶν δώρημα τέλειον ἄνωθεν ἐστὶ».

Ἄλλωστε μὴ λησμονοῦμε ὅτι καὶ πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς εἶχαν τὴ νόμιμη συναίσθησι τῆς ξεχωριστῆς ἀποστολῆς των.

Ἄλλὰ παρ' ὅλα αὐτὰ γεννήθηκαν καὶ κείνοι ἀπὸ μητέρες, ἔκλαψαν, ἐπόνεσαν, ἐπείνασαν καὶ ἀπέθαναν σὰν πραγματικοὶ ἀδελφοὶ μας.

Ἄρκετοὶ ἀπὸ τοὺς μεγάλους ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν ἀφάνεια : ὁ Σωκράτης ἦταν παιδὶ μαρμαρᾶ, ὁ Λίβιγκστον ὑφαντουργοῦ καὶ ὁ Νεύτων γεωργοῦ. Ὁ Κέλπερος εἶχε πατέρα καφεπώλη καὶ μητέρα ὑπηρέτρια ξενοδοχείου, ὁ Σαίξπηρ ἦταν γυρὸς βυρσοδέψου καὶ ὁ Λούθηρος ἐργάτη μεταλλείων.

Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἀντικρύσανε ἀμέσως τὴ φτώχεια καὶ τὶς μιζέρειες τῆς ζωῆς ποὺ ἂν ἦταν ἄλλοι χωρὶς ἄλλο θὰ σταματοῦσαν στὴ πρώτη μάχη μὲ τὴ ζωὴ.

«Ἐχομε ἀρκετὸ ὑλικὸ ἔγραφε σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τῶν παιδικῶν του χρόνων ὁ Μότσαρτ γιὰ νὰ ἀνοίξωμε μαγαζὶ ἀπὸ σπαθιά, δαντέλλες, σιγαροθῆκες κ.λ.π. μόνο χρήματα δὲν ἔχομε· αὐτὰ σπανίως τὰ βλέπομε».

Ὁ ἄλλος μέγας μουσικός, ὁ Σοῦμπερτ, ἦταν τόσο πτωχὸ παιδί πού δὲν εἶχε χρήματα ν' ἀγοράσῃ χαρακωμένο χαρτί γιὰ τὴ μουσικὴ κι' ἔγραφε κάποτε στὸ μεγαλύτερο ἀδελφὸ του: «Ἐσὺ ἔξερεις ἀδελφέ μου πόσο γλυκὸ εἶναι νὰ τρῶς ἄσπρο ψωμί μεταξὺ ἑνὸς μετριωτάτου γεύματος καὶ ἑνὸς λιτοῦ δείπνου». Ἀπέθανε δὲ καὶ τόσο φτωχὸς ὥστε γιὰ νὰ πληρωθοῦν τὰ ἔξοδα τῆς κηδείας καὶ τοῦ μνημοσύνου του ἐδόθησαν δύο συναυλίες.

Ὁ Σπὲρ λέγει ὅτι ὁ μέγας Μπετόβεν «πολλὲς φορὲς δὲν ἔβγαινε ἔξω γιὰτὶ φοροῦσε τρῦπια παπούτσια».

Ὁ Λούθηρος ἐζητιάνεψε πολλὲς φορὲς τὸ ψωμί στὶς πόρτες τῶν ἀνθρώπων κι' ὁ εὐγενικὸς Σπινόζας πουλοῦσε ματογυῶλια γιὰ νὰ ζήσει. Ἀλλὰ «στῶμεν εὐλαβῶς». Δὲν ἔχομεν μπροστά μας «ἄσώτους υἱοὺς» πού νὰ μὴ ἐργάσθησαν ἢ νὰ σπατάλησαν. Μιλοῦμε γιὰ τὰ γνωστικὰ ἐκεῖνα παιδιά, πού ἤξεραν τί χρειάζεται νὰ ἐκτιμῆσῃ καὶ νὰ συνάξῃ κανεὶς στὸ πέρασμα τῆς ζωῆς «κι' εἶχαν —ὅπως λέγει ὁ Κλέμαν— τὴν συγκινητικὴν περὶ τὰ χρηματικὰ ζητήματα ἀπειρίαν τῶν ὠραίων ἀνιδιοτελῶν ψυχῶν».

Κι' ἔρχεται νὰ τοὺς ὑμνήσῃ ὁ Ρενὰν μὲ τὸν ὑπέροχο σκοπὸ του: «ἦρωες τῆς ἀφιλόκερδης ζωῆς. Ἄγιοι ἱεραπόστολοι, ἐρημίτες, κοινοβίτες, ἀσκητὲς ὄλων τῶν αἰῶνων, ποιητὲς καὶ ὑπέροχοι φιλόσοφοι, πού ζητήσατε νὰ μὴν ἔχετε πλοῦτια σ' αὐτὸν τὸν κόσμον· σοφοὶ πού διαβήκατε τὴ ζωὴ ἔχοντας ἀριστερὸ μάτι γιὰ τὴ γῆ καὶ τὸ δεξιὸ γιὰ τὸν οὐρανὸ καὶ σὺ πρωτ' ἀπ' ὅλους, Θεῖε Σπινόζα, π' ἀπόμεινες λησμονημένος καὶ πτωχὸς ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὴ σκέψη καὶ γιὰ νὰ λατρεύῃς καλύτερα τὸ ἄπειρο. Πόσο πλειότερα ἐννοιώσατε ὅλοι σας τὴ ζωὴ ἀπὸ κείνους, πού τὴν παίρνουν σὰν ταπεινὸ συμφεροντολόγο ὑπολογισμό, σὰν κάποιον ἀσήμαντο ἀγῶνα ἐπίδειξης καὶ φιλοδοξίας». Οὔτε ἡ φτώχεια ὅμως οὔτε κανένα ἄλλο ἐμπόδιο δὲν ἀπαγόρευαν στοὺς «ἐκλεκτοὺς» μας τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση. Σ' αὐτοὺς δὲ μπορεῖ κανεὶς νὰ ξεχωρήσῃ τὴ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἐργασία καὶ τὴν ἐργασία ἀπὸ τὴ ζωὴ. Πᾶνε κι' οἱ δυὸ μαζί σὰν γνήσιες καὶ φρόνιμες ἀδελφές μὲ τὴ διαφορὰ πὼς στὸ τέλος ἡ ἀδελφὴ ζωὴ θυσιάζεται στὴν ἀδελφὴ

ἐργασία, γιατί πολλοί ἀπὸ τοὺς μεγάλους πέθαναν μὲ τὸν πυρετὸ τῆς δουλειᾶς.

Θυμηθῆτε τὸν Ἀρχιμήδη μας, ποὺ ἀπάντησε στὸ ὑψωμένο ξίφος τοῦ Ρωμαίου στρατιώτη μὲ τό : «μή μου τοὺς κύκλους τάραττε».

Τὸ θλιμμένο ἀηδόνι τῆς Πολωνίας, ὁ Σοπέν, πέθανε φυματικός ἀπάνω στὴν ἐργασία του. Ἀπὸ τὴν ἴδια αἰτία πέθαναν ὁ Σίλλερ, ὁ Κέπλερος, ὁ Πασκάλ καὶ τόσοι ἄλλοι.

Ὁ πολύσοφος Μοντεσκιέ ἔγραφε σὲ κάποιον του φίλο : «Θὰ ἀναγνώσης τὸ βιβλίο τοῦτο ποὺ σοῦ στέλνω σὲ ὀλίγας μόνο ὥρας. Ἀλλὰ σὰς βεβαιῶ ὅτι εἰργάσθην δι' αὐτὸ τόσα ἔτη ὥστε αἱ τρίχες τῆς κεφαλῆς μου ἐλευκάνθησαν».

«Ἡ Θεία Κωμωδία τοῦ Δάντη, λέγει ὁ Κάραϊλ, ἐγράφη μὲ πόνον καὶ μόχθον βαρύν, ἡ Θεία Κωμωδία ὡς καὶ πᾶν ἄλλον βιβλίον ἄξιον προσοχῆς, γράφεται μὲ αἷμα».

Ἀλλὰ ἔτσι συμβαίνει πάντα, τὸ ἀμαράντινο στεφάνι τῆς δόξας καὶ τῆς αἰωνιότητος ἀνήκει μόνο στὰ μέτωπα ποὺ ἰδρώνουν.

«Τί τῶν ἀγαθῶν εὐκολον ; λέγει ὁ Μ. Βασίλειος Τίς καθεύδων τρόπαιον ἔστησε ; Τίς τρυφῶν καὶ καταυλούμενος τοῖς τῆς καρτερίας κατεκομίσθη στεφάνοις ; Οὐδεὶς μὴ δραμῶν ἀνείλετο βραβεῖον. Πόνοι γεννῶσι δόξαν, κάματοι δὲ προξενοῦσι στεφάνους».

Δὲν πρέπει δὲ νὰ νομίση κανεὶς ὅτι ἡ πολύμοχθη αὐτὴ ἐργασία ἐκείνων ποὺ εὐεργετήσανε τὴν ἀνθρωπότητα ὀφείλεται στὸ βιολογικὸ νόμο τῆς πείνας ἢ στὴν λαιμαργία τῆς δόξας. Ὁχι, Πρέπει νὰ τὴν ἀποδώσωμε στὴ μεγάλη ἀνάγκη ποὺ προστάζει πάντα τοὺς ἐκλεκτοὺς νὰ ἐκφράσουνε τοὺς ἑαυτοὺς των, νὰ δημιουργήσουνε, νὰ φανοῦνε δηλ. ὑπάκουοι καὶ πειθαρχημένοι στὴ μεγάλη ἀποστολὴ των.

Εἶναι ἀσέβεια νὰ παραδεχτῆ κανεὶς ὅτι ὁ φτωχὸς Σωκράτης ἔκανε τὸ δάσκαλο στοὺς νέους γιὰ ἓνα κομματί ψωμί, ποὺ τῶθελε ἢ γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ δόξα· ὁ Ἀπόστολος Παῦλος σὲ μιά του ἐξομολόγησι : «Οὐαὶ μοι ἔὰν μὴ εὐαγγελίζωμαι» μᾶς ἐξηγεῖ τὸ θαυμαστὸ αὐτὸ φαινόμενο τῶν ἐκλεκτῶν πνευμάτων. Ἐργαστήκανε λοιπὸν τὰ μεγάλα μας ἀδέλφια καὶ προσφέρανε ὀλόκληρη τὴ

σκέψη και τὴ ζωὴ των ἀπάνω στὸ βωμὸ τῆς ἐργασίας και τὰ δώ-
κανε ὅλα στὴ μητέρα μας τὴν ἀνθρωπότητα και κείνη τόσες φο-
ρὲς σὰν ἀσπλαχνη μητρογιά τὰ πλήρωσε μὲ τὸ νόμισμα τῆς ἀχα-
ριστίας και τῆς ἀγνωμοσύνης.

Ἐκεῖνος, ποὺ μελετᾷ τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος συναντᾷ
μέσα στὶς σελίδες της ἓνα θλιβερὸ συναξάρι ἀγίων και μαρτύρων
τῆς ἐπιστήμης, τῆς προόδου και τοῦ πολιτισμοῦ.

Γιατὶ αὐτὸ βλέπει κανεὶς: Ἐκεῖνοι, ποὺ ζήτησαν νὰ ποῦνε
τὴν ἀλήθεια, ἐκεῖνοι ποὺ θελήσανε νὰ διδάξουνε τοὺς ἄλλους
και νὰ τοὺς ὀδηγήσουνε σὲ μιὰ ἀνώτερη και εὐγενέστερη ζωὴ
ἀντικρούσανε τὴν ἔχθρα, τὴν πλάνη, τὸ μῖσος, τὸ φθόνο κι' ὅλα
τὰ δηλητήρια τῆς ἀνθρώπινης καρδιάς.

Ἐκεῖνος «τῶν ἀνδρῶν ἀπάντων σοφώτατος Σωκράτης», ὁ ἀγίω-
τερος και τελειότερος ἀνθρώπος τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἐγεύτηκε
τὸ πικρὸ κώνειο ἀπὸ τὰ χέρια ἐκείνων ποὺ ἐζήτησε νὰ ἐξευγενίση.

Ἐκεῖνος Ἀριστείδης ξορίστηκε γιατί ἦταν δίκαιος κι' ὁ Δημο-
σθένης τὸ ἴδιο γιατί ἔλεγε στοὺς Ἀθηναίους τὴν ἀλήθεια.

Ἐκεῖνος Ἀπ. Παῦλος ὁ «διδάσκαλος τῶν ἔθνῶν» ὅπως ὀνομάζει
τὸν ἑαυτὸν του, ὁ ἀκούραστος ἐργάτης τοῦ χριστιανικοῦ πολιτι-
σμοῦ μᾶς διηγεῖται ὅτι :

«Ἐπὶ Ἰουδαίων πεντάκις τεσσαράκοντα παρὰ μίαν ἔλαβον,
τρὶς ἐρραβδίσθην, ἀπαξ ἐλιθάσθην, τρὶς ἐναυάγησα...» και τέ-
λος ἀπόθανε μαρτυρικά στὴ Ρώμη.

Ἐκεῖνος Γαλιλαῖος γιατὶ τὶς ὑπηρεσίες, ποὺ πρόσφερε στὴν ἀνθρω-
πότητα, ὀνομάστηκε αἰρετικὸς και ἀντίκρουσε τὴν «ἱερὰ ἐξέταση».

Ἐκεῖνος Παστέρ βρῆκε πολλὰ ἐμπόδια και δοκίμασε ἀφάνταστες
πικρίες ἀπὸ τοὺς συναδέλφους του.

Ἐκεῖνος Λαβουαζιέ, ὁ μέγας ἐκείνος χημικὸς ποὺ μὲ τὶς ἀνακα-
λύψεις του εὐεργέτησε ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα και ξεχωριστὰ ἐδό-
ξασε τὴ Πατρίδα του τὴ Γαλλία, ἀποκεφαλίστηκε στὴ τρομοκρα-
τία τοῦ 1794.

Ἐκεῖνος Μεγάλος Ἀθανάσιος ξορίστηκε πέντε φορὲς κι' ὁ ἅγιος
Χρυσόστομος πηγαίνοντας γιατὶ δευτέρα φορά στὴ ἔξορία ἀπέθανε
στὴ ἔρημιὰ τοῦ Πόντου.

Οἱ Προφῆτες τῆς Π. Διαθήκης «ἐλιθάσθησαν καὶ ἐπρίσθησαν» καὶ οἱ ἀνθρωπισταὶ τῶν νεωτέρων χρόνων ὅπως ὁ Χοὺς καὶ ἄλλοι κἀκαν ζωντανοί.

Ἐὸ Δάντης ἀναγκάστηκε νὰ ζήσῃ μακρὰ ἀπὸ τὴν ἀγαπημένην του Φλωρεντία, ἐδοκίμασε ὅπως καὶ ὁ ἴδιος λέγει πόσο ἀλμυρὸ εἶναι τὸ ξένο ψωμὶ καὶ πόσο κουραστικὸ εἶναι ν' ἀνεβαίῃ κανεὶς τὶς ξένες σκάλες.

Βέβαια ὑπάρχει κοντὰ σ' αὐτοὺς καὶ ὁ Μεγάλος Μάρτυρας τοῦ Γολγοθᾶ, γι' Αὐτὸν ὅμως δὲν ἀρμόζει νὰ ὁμιλήσωμε ἐδῶ.

Ἄλλὰ πῶς νὰ ἐξηγήσῃ κανεὶς τὴ τέτοια συμπεριφορὰ τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς τὰ μεγάλα τῆς παιδείας; Ὁ ἐθνικὸς μας ποιητὴς Διον. Σολωμὸς δίνει μιὰ ἀπάντησιν στὸ ἐρώτημα αὐτό:

Ἐ Δόξα δεξιὰ συντροφεύει
τὸν ἄνδρα ποὺ τρέχει μὲ κόπους
τῆς Φήμης τοὺς δύσβατους τόπους
κι' ὁ φθόνος στέκει ζερβὰ
μὲ μάτια, μὲ χεῖλη πικρά.

Ἐ Goethe ἄλλη μιὰ: «Στοὺς ἄλλους πρέπει νὰ λέμε τόσα μόνο ὅσα μποροῦνε νὰ καταλάβουνε».

Ἐ Μουσικὸς Χάϋδν ἀπαντᾷ στὴν ἐρώτησιν αὐτὴ μὲ πλεῖον λεπτὸ τρόπο: «ὁ μέγας ὁ καλλιτέχνης μοιάζει τὸ παιδὶ ἐκεῖνο τοῦ παραμυθιοῦ ποὺ λέει πῶς τὸ κάθε του δάκρυ ἦταν κι' ἓνα μαργαριτάρι. Ἐ κόσμος λοιπὸν σὰν κακὴ μυτρυγιὰ δέρνει τὸ δυστυχησμένον αὐτὸ παιδὶ ὅσο μπορεῖ περισσότερο γιὰ νὰ χύσῃ περισσότερο μαργαριτάρια». Μιὰ ἀκόμη ἀπάντησιν ἀπὸ κάποιον σοφὸ: «Τὸ πλῆθος ἔχει τὴ συνήθειαν νὰ γανγίξῃ τοὺς μεγάλους ἄνδρες ὅπως οἱ σκύλοι γανγίζουνε τοὺς ξένους ἀνθρώπους». Κι' ὅλες μαζί αὐτὲς οἱ γνώμες μᾶς ἐξηγοῦνε γιὰ τὴν ἀντικρῦσιν πολλὰ φορὲς τὴν ἀχαριστία καὶ τὴν βαρβαρότητα τοῦ κόσμου. Βέβαια ἡ ἀνθρωπότης μετανοῶνει γιὰ τὴν συμπεριφορὰ τῆς αὐτῆς καὶ σταίνει μάρμαρα καὶ δάφνες στὰ μνήματα τῶν μαρτύρων τοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ πάντοτε πολὺ ἀργὰ καὶ γι' αὐτὴν καὶ γιὰ κείνους κι' ἴσως μόνο ἡ τέτοια τῆς μετάνοια νὰ τὴν ἐξιλεῶνῃ στὸ Θεό.

Ἄλλὰ κι' ὕστερα ἀπ' ὅλα αὐτὰ ὁ κόσμος δὲ στάθηκε ποτὲ ἱκανὸς νὰ λυγίσῃ τὴ δύναμη τῶν μεγάλων ἀνδρῶν καὶ νὰ τοὺς κάμῃ νὰ λοξοδρομήσουν ἀπὸ τὸ σκοπὸ καὶ τὴν ἱστορικὴ ἀποστολὴ τῶν.

Γεννημένοι μὲ τὴν εἰλικρίνεια ἐκείνη ποὺ προστάζει νὰ μὲνῃ κανεὶς πάντα ὁ ἴδιος σ' ὅλες τὶς μεταλλαγὰς τῶν περιστάσεων καὶ τῆς ζωῆς ἀψήφησαν κάθε κίνδυνο καὶ τράβηξαν ἴσια καὶ θαρρετὰ τὸ δρόμο τῶν θριάμβων καὶ τοῦ μαρτυρίου.

Οἱ ταπεινοὶ συμβιβασμοί, καὶ τὰ πλάγια μέσα μὲ τὰ ὁποῖα συνηθίζουν οἱ ἄνθρωποι νὰ προδίδουν τὶς πεποιθήσεις τῶν καὶ τὰ καθήκοντά τῶν ἦταν γιὰ κείνους ἄγνωστα.

Μπροστὰ στὸν αὐτοκρατορικὸ ἀπεσταλμένο Μόδεστο ὁ ἐπίσκοπος Βασίλειος ἀποκρίνεται μὲ τέτοιο θάρρος: «Πῦρ καὶ ξίφος καὶ θῆρες καὶ οἱ τὰς σάρκας τέμνοντες ὄνυχες τρυφὴ μᾶλλον ἡμῖν εἰσὶν ἢ κατάπληξις. Ἄκουέτω ταῦτα καὶ βασιλεὺς». Ὁ Μεγάλος Χρυσόστομος πηγαίνοντας στὴν ἐξορία ποὺ τοῦ ὤρισε ἡ βασίλισσα Εὐδοξία χαιρετίζει τὸ ἀγαπημένο του ποίμνιο μὲ λόγια ἀνδρικὰ καὶ περήφανα:

«Πολλὰ τὰ κύματα καὶ χαλεπὸν τὸ κλυδώνιον, ἀλλ' οὐ δεδοίκαμεν μὴ κανταποντισθῶμεν... Οὐ πενία δέδοικα οὐ πλοῦτον ἐπιθυμῶ οὐ θάνατον φοβοῦμαι».

Τὸ μεσαιωνικὸ ἱεροδικαστήριον ἐκάλεσε τὸ Γαλιλαῖο νὰ ἀποκηρύξῃ τὶς τολμηρὰς γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἰδέες του καὶ νὰ ἀρνηθῇ ὅτι κινεῖται ἡ γῆ γιὰτὶ ἀλλοιώτικα τὸν ἐπερίμεναν ἡ φωτιὰ μὲ τὸ σταυρό. Ἐκεῖνος ὅμως χτυπώντας δυνατὰ τὸ πόδι του στὴ γῆ ἀφησε τὴν περιφρημὴ φράση: «Καὶ ὅμως κινεῖται» Ὁ Λούθηρος περικυκλωμένος εἰς συνέδριον τοῦ Βόρμς 1530 μ. Χ. ἀπὸ τὴν ἐξουσία καὶ τὴν πίεση τοῦ Αὐτοκράτορα καὶ πολλῶν ἡγεμόνων τῆς Γερμανίας, οἱ ὁποῖοι ἐζητοῦσαν νὰ πάσῃ ἐκεῖνος νὰ κυρῶνται τὶς ἰδέες του, ἔδωκε τὴν ἀκόλουθη ἀπάντησι: «Δὲν δύναμαι νὰ ὑποχωρήσω, ὁ Θεὸς ἄς εἶναι βοηθός μου».

Ὅταν ὁ Μωάμεθ ἄρχισε νὰ κηρύττῃ τὸ Εὐαγγέλιό του μερικοὶ τὸν ἐθεώρησαν τρελλὸν καὶ τὸν ἐσυμβούλευσαν οἱ φίλοι του νὰ πάσῃ. Ἐκεῖνος ὅμως ἀπήντησε σὲ τὶς φρόνιμες συμβουλές τῶν:

«Καὶ ἂν ἀκόμη αὐτὸς ὁ ἥλιος ἀπὸ τὸ δεξιὸ μέρος καὶ ἡ σελήνη ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μου ἐπιβάλουν σιωπὴν δὲν θὰ ὑπακούσω».

Κι ὁ δικός μας ὁ πολυπικραμένος Ζακυνθινὸς ποιητὴς Οὐ- γος Φώσκολος μέσα σὲ λίγες γραμμὲς καθρεφτίζει τὸ ἡρωϊκὸ του χαρακτῆρα :

«Ἄν ἐπουλοῦσα τὴν πίστη, ἂν ἀρνούμουνα τὴν ἀλήθεια, ἂν ἐμπορευόμουνα τὸ πνεῦμα δὲν θὰ ἐξοῦσα μὲ περισσότερες τιμές ; Ἄλλ' ἢ τιμὴ καὶ ἡ ἡσυχία τοῦ διεφθαρμένου αἰῶνος μου ἀξί- ζουν ἄραγε νὰ ἐξαγορασθοῦν μὲ τὴν θυσία τῆς ψυχῆς μου ;»

«Τέτιοι στάθηκαν πάντα οἱ ἐργάται καὶ οἱ μάρτυρες τοῦ πολιτισμοῦ» ὅλοι ἐκεῖνοι ποὺ χαράξανε τοὺς μεγάλους δρόμους καὶ στρέψανε τὰ μάτια τοῦ ἀνθρώπου πρὸ τῆς ἀληθινῆς ἀξίας τῆς ζωῆς.

Καὶ ἐπειδὴ σᾶς εἶπα γιὰ τὴν εἰλικρίνειά των ἔρχομαι τώρα νὰ σᾶς μιλήσω καὶ γιὰ ἄλλα γνωρίσματα τῆς ζωῆς καὶ τῆς ψυχῆς των.

Γενικὸ γνώρισμα ὅλων τῶν μεγάλων παιδιῶν τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ ἀπλοϊκότητα καὶ ἡ καλωσύνη μὲ τὴν ὁποία ἀντικρούζανε τὴ ζωὴ καὶ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Δὲν ὑπῆρξαν ποτὲ ἀκατά- δεχτοι κι ὁ κομπασμός των μετρίων πνευμάτων δὲν ἄγγιξε κα- θόλου τὴν ψυχὴ των.

Ὁ Μόζαρτ κάθε φορὰ ποὺ συναντοῦσε κανένα παιδὶ τὸ ρω- τοῦσε : «Μ' ἀγαπᾶς ;» κι ὅταν ἐκεῖνο ἔλεγε «Ναί» τὰ μάτια τοῦ μεγάλου μουσικοῦ γεμίζανε ἀπὸ δάκρυα. Τότε μονάχα στάθη- καν περήφανοι ὅταν ὁ κόσμος ἐτόλμησε νὰ θέσῃ πλάι στὴν ἀξία των τὸ χρῆμα, τὴ καταγωγὴ, τοὺς τύπους κι ἄλλα τιποτένια πράγματα.

Οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς ἐζήσανε τὴν ὁμορφὴ ζωὴ τῆς μοναξιᾶς μέσα στὰ παρθένα δάση τῆς μεγάλης των ψυχῆς.

Γιατὶ πρέπει νὰ τὸ ξέρωμε κι αὐτὸ ὅτι οἱ μεγάλοι ἄνδρες ὑποφέρουν πάντα ἀπὸ τὴ μόνωση στὴν ὁποία αὐτοκαταδικάζονται ὄχι γιατί ἀποστρέφονται τὸ λαό, ἀλλὰ γιατί εἶναι γεννημένοι νὰ στέκωνται ψηλότερα ἀπὸ κείνον κι ἡ εὐγένεια αὐτὴ τοῦ πνεύμα- τος δὲν ἐπιτρέπει καμμία ὑποχώρηση στὴ χαμηλὴ καὶ συνηθι-

σμένη ζωή. Ὁ Σλαίεραμάχου τοὺς παραβάλλει μὲ «τὶς ψηλὲς βουνοκορφές, ποὺ δέχονται πρῶτες τὸ φῶς τοῦ ἡλίου καὶ ποῦνε ἀπομονωμένες στὰ ὕψη των».

Ἄλλοι περῶσαν ἀθύρματα καὶ ταπεινὰ τῆ ζωῆ τους καὶ δὲν ἀκούστηκε τ' ὄνομά των παρὰ ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο. Κι' ὅμως οἱ τέτοιες ζωὲς μοιάζουν μὲ τὰ σιωπηλὰ μυστήρια. ποὺ οἱ ἀόρατες δυνάμεις ἱερουργοῦνε στὰ σπλάγχνα τῶν χωμάτων καὶ κάνουν ὁμορφὴ τὴ γῆ ἀπὸ λουλούδια καὶ καρπούς. Βέβαια καὶ πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ἐξήτησαν τὴν δόξα καὶ τὴ φήμη γιατί τὸ στεφανωμένο μέτωπο εἶναι πλεὶς ὁμορφο στὰ μάτια τοῦ ἀνθρώπου «κι' ὁ ἔπαινος εἶναι ὁ γλυκύτερος τῶν ἡχῶν» ὅπως λέγει ὁ Ξενοφῶν. Ἐπειτα δὲ οἱ μεγάλοι ἄνδρες ἔχουν πάντα τὴ νόμιμη συναίσθησι τῆς ἀξίας των καὶ νομίζω πῶς δὲν πρέπει νὰ τοὺς υποχρεώσωμε νάχουν τὴ μετριοφροσύνη ἐκείνη ποὺ καταντᾷ ὑποκρισία καὶ ψευτοευλάβεια. Ὁ Θεῖος Ἰησοῦς ὁ ὁποῖος ἐκήρυξε καὶ ἔδειξε μὲ τὴ ζωὴ του τὸ μεγαλύτερο παράδειγμα ταπεινωσύνης δὲν παρέλειψε νὰ ὑποστηρίξη τὴ θεότητά του σὲ κείνους ποὺ δὲν ἤθελαν νὰ τὴν ἀναγνωρίσουν.

Ἄλλο γνῶρισμα τῶν μεγάλων εἶναι ἡ θερμὴ πίστις καὶ ἡ βαθειὰ θρησκευτικότης, ποὺ τοὺς ὀδηγοῦσε στὴ ζωὴ καὶ στὴ δημιουργία. Μπορεῖ ἡ θρησκεία των νᾶταν ἐκλεκτικὴ καὶ ἀδογματιστὴ, ἔνοιωσαν ὅμως περισσότερο ἀπὸ κάθε φανατικὸ δογματιστὴ τὸ ἱερὸ ἐκεῖνο αἶσθημα, ποὺ κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ ἀφιερώνεται ἀπὸ εὐγνωμοσύνη πρὸς κάτι ἀνώτερο καὶ εὐγενέστερο γιὰ τὸ ὁποῖον, ὅπως λέγει ὁ Goethe, εἴμαστε πλασμένοι.

Ἐπὶ πολὺ κατέγινα εἰς τὴν μελέτην τῆς φύσεως, λέγει ὁ Παστέρ διὰ τοῦτο πιστεύω ὡς Βρετανὸς χωρικός. Ἐὰν ἡδυνάμην νὰ ἀσχολοῦμαι καὶ νὰ μελετῶ περισσότερον θὰ ἐπίστευον τὴν ἀπλῆν παιδικὴν πίστιν Βρετανῆς χωρικῆς.

ὦ Δημιουργε — ὑμολογεῖ ὁ Κέπλερος — Σὲ εὐλογῶ διότι σὺ μοὶ ἐπέτρεψας νὰ θαυμάσω τὰ ἔργα σου. Ἐφερα εἰς πέρας τὴν ἀποστολὴν τοῦ βίου μου διὰ τῆς διανοίας, τὴν ὁποίαν σὺ μοῦ ἐδώρησες. Διηγῆθην εἰς τοὺς ἀνθρώπους τὴν δόξαν τῶν ἔργων Σου.

Ἐὰν διὰ τῶν ἐργασιῶν μου, αἵτινες πρὸς Σὲ ἔπρεπε νὰ κατευθύνωνται ἐξήγησα τυχὸν καὶ τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων συχώρησέ με ἐν τῇ ἀγαθότητι καὶ τῇ εὐσπλαχνίᾳ Σου».

Ἄλλὰ δὲν ἐπιμένω περισσότερο εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς θρησκευτικότητος τῶν μεγάλων γιατί εἶναι πλεῖα ἀρκετὰ γνωστή, ἀναφέρω μόνο τὰ λόγια τοῦ Κάρλαϊλ, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ, ὅτι: «Αἱ μεγάλαι ψυχαὶ ὑποτάσσονται γενναιοφρόνως καὶ λατρεύουν πᾶν ὅ,τι ἀνώτερον. Μόνον μικραὶ καὶ ταπειναὶ δὲν πρᾶττουσιν τοῦτο».

Βέβαια σὰν ἄνθρωποι καὶ αὐτοὶ εἶχανε τὰ ἐλαττώματά των, καὶ ἂν μάλιστα πιστέψωμε στὸν Πασκάλ: «τὰ μεγάλα πνεύματα ἔχουν καὶ μεγάλα πάθη». Εἶναι σωστὸ νὰ παραδεχτοῦμε πῶς καὶ σὲ κείνα τὰ εὐγενικὰ στήθη φυτρώσανε τὰ βάρβαρα ἐνστικτα τοῦ γένους μας καὶ οἱ ταπεινὲς συνήθειες τῶν μακρυνῶν προγόνων.

Ἄλλὰ ὅπως ἦταν πάντα δυνατοὶ ἀγωνιστήκανε καὶ καθάρισανε τὸ πνεῦμα των ἀπὸ τὴς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, ὅπως ὁ Ἡρακλῆς ἐκαθάρισε τοὺς σταύλους τοῦ Αὐγείου.

Ἡ φωτεινὴ σκέψη, τὸ θερμὸ αἶσθημα, ἡ δραματικὴ ζωὴ καὶ ὁ μέγας πόνος ἐξαγγίσανε τὰ ἰδιότροπα ἐκεῖνα παιδιὰ καὶ τὰ κάμανε ἁγίους καὶ δικαίους.

Ὁ Πόνος, ἡ Μοῦσα τῆς τέχνης καὶ τῆς ζωῆς ὁ δάσκαλος.

Τὸ πιετὸ πού δυναμώνει τοὺς μεγάλους καὶ θανατώνει τοὺς μικρούς.

Ἐγεύτηκαν τὸ ποτῆρι τοῦ πόνου τὰ μεγάλα μας ἀδέλφια;

Ναί. Ὀλόκληρο γιατί χωρὶς τὸ θεῖο αὐτὸ πιετὸ κανεὶς ἀπὸ τοὺς θνητοὺς δὲν θὰ «εἰσέλθῃ εἰς τὴν βασιλείαν τῶν Οὐρανῶν».

«Ἡ ὑψίστη μῆσις, λέγει ὁ Goethe, ἡ ἀποκάλυψις ἡ ὁποία γίνεται μιὰ φορὰ διὰ τὸν καθένα μας, εἶναι ὅταν εἰσερχώμεθα εἰς τὸ ἱερὸν ἄδυτον τοῦ πόνου».

Δὲν θὰ ἀναφέρω παραδείγματα γιατί ἀρκετὰ εἶπαμε πρὸ ὀλίγου. Τονίζω μόνο πῶς τὰ μεγάλα πνεύματα δοκιμάζουने καὶ περισσότερο πόνου γιατί πάντα μιὰ μεγάλη ψυχὴ εἶναι εὐαίσθητη καὶ συγκινεῖται γιὰ πολλὰ πράγματα πού τῶν κοινῶν ἀνθρώπων

τὰ μάτια τὰ βλέπουν μὲ ἀδιαφορία. «Ὅσο μεγάλο εἶναι τὸ αἰσθημα, λέγει ὁ Νταβίντσι, τόσο καὶ τὸ μαρτύριο ἀκόμη πλεῖο μεγάλο».

Τὸ νὰ αἰσθάνεται κανεὶς πῶς εἶναι γεννημένος μεγάλος κι' ὁ κόσμος νὰ μὴν τοῦ τὸ ἀναγνωρίζῃ, τὸ νὰ θυσιάζεται κανεὶς θεληματικὰ γιὰ τοὺς ἄλλους καὶ παντοῦ νὰ συναντᾷ τὴν ἀδιαφορία κι' ἀκόμη τὸ νὰ μὴ μπορῇ κανεὶς νὰ δώσῃ στὰ χέρια του τὴ δύναμη τοῦ νοῦ καὶ τῆς καρδιάς του εἶναι πράγματα ποὺ γεμίζουν θλίψη καὶ πῦρ ὅλα τὰ εὐγενικὰ στήθη. Ἐπειτα ἔτσι εἶναι φαίνεται δωσμένο στὰ ψηλὰ κεφάλια νὰ πέφτουνε πάντα οἱ κερρανοὶ τῆς Μοίρας ὅπως καὶ στὰ ψηλὰ δένδρα πέφτουνε τὰ ἀστροπελέκια τῶν νεφῶν.

Ὅσο τόσο καὶ ἐδῶ ἐκεῖνοι φάνηκαν γενναῖοι. Δὲ μᾶς ἄφηκαν καμμία ὑστερική κραυγή. Δὲν ἐπένθησαν καθόλου μὲ τὴ λύπη ἐκείνη ποὺ ὀνομάζεται «ἀνήθικος θλίψις».

Τὰ μάτια των δὲν ἔχυσαν τὰ μαργαριτάρια τῆς ψυχῆς γιὰ ἀσήμαντα πράγματα, ὅπως πλοῦτος, καλοπέραση τιμὲς θρόνοι κ.λ.π. κι' ἀρμόζουνε σ' αὐτοὺς ὁλότελα τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ: «Μακάριοι οἱ κλαίοντες».

Ἀποθηκέψανε στὰ βάθη τῆς μεγάλης των ψυχῆς τὸ φοβερὸ ὕλικὸ τοῦ Πόνου — ὅπως στὰ σπλάγχνα τοῦ Μεσολογγίου καὶ στὸ δοξασμένο μας Ἀρκάδι ἦταν κρυμμένα τὰ βαρέλια τῆς φωτιᾶς — τὸν γέυτηκαν ἐκεῖνοι δράμι - δράμι κι' ὕστερα τὸν ἔδωκαν σὲ μᾶς τραγοῦδι τῆς ζωῆς καὶ σκοπὸ τῆς λύρας. Ἀλλὰ δὲν πρόπει πάλι νὰ νομίση κανεὶς πῶς οἱ «Ἐργάται καὶ οἱ Μάρτυρες τοῦ Πολιτισμοῦ» δὲν ἐδειπνήσανε καθόλου, στὸ τραπέζι τῆς χαρᾶς.

Εὐτυχησμένα μάτια, λέγει ὁ ποιητῆς τῆς Βαϊμάρας,

Ὅσα εἶδατε

ὅ,τι κι' ἂν ἦσαν

ἦσαν ὅμως τόσο ὠραῖα

Δὲν ἦταν μικρὴ χαρὰ γι' αὐτοὺς νὰ καταλαβαίνουν τὴν ὁμορφιὰ τοῦ κόσμου. «Γιὰ τοὺς χυδαίους ὀφθαλμοὺς ὅλα εἶναι κίτρινα». Μὰ γιὰ κείνους ποῦχουν ὁμορφη ψυχὴ ὁ κόσμος φαίνεται ἀληθινὸ καλλιτέχνημα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ζωὴ μοιάζει τὴν

καλή γιαγιά, πού μοιράζει τὰ δῶρα στὰ ἔγγονάκια της, ἀρκεῖ νὰ τῆς κάμη κανεὶς μετάνοια καὶ νὰ φιλήσῃ τὸ χέρι της, ἀρκεῖ νὰ ὑποταχθῆ κανεὶς στοὺς νόμους της καὶ νὰ σεβασθῆ τὶς ἀξίες της.

Κι' εἶναι τολμηρὸ αὐτό, πού θὰ πῶ τώρα, σωστὸ ὅμως καὶ ἀληθινό :

Πῶς ἀντὶ νὰ καθώμαστε νὰ διδάσκουμε στοὺς ἀνθρώπους τὴν ἀπαγόρευση, ἀντὶ νὰ μοιράζουμε τὰ δῶρα τῆς δημιουργίας καὶ τῆς ζωῆς καὶ νὰ λέμε πῶς ἄλλα εἶναι τοῦ Θεοῦ καὶ ἄλλα τοῦ διαβόλου, ἀφοῦ ἕνας εἶναι ὁ Δημιουργὸς θάτακ καλύτερο νὰ ἀγωνιστοῦμε νὰ κάμουμε τὸν ἀνθρώπο πλειὸ ἀθῶο, τέτοιο πού νὰ ἀντικρῦξῃ μὲ ἀθωότητα ὅλη τὴν πλάση.

Ἄλλὰ καὶ πάλι τονίζω πῶς τὸ μάθημα αὐτὸ δὲν εἶναι εὐκόλο γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.

Ἐπειτα δὰ γιὰ νὰ γυρίσωμε πάλι στοὺς ἐκλεκτοὺς μας δὲν εἶναι καὶ μικρὴ χαρὰ τὸ νὰ αἰσθάνεται κανεὶς πῶς εἶναι μεγάλος καὶ πλησιάζει τὴν τελειότητα. Δὲν εἶναι μικρὴ ἡ χαρὰ πού δίνει στὸν ἀνθρώπο ἡ ἐργασία καὶ ἡ μεγάλη δημιουργία. Δὲν εἶναι μικρὴ ἡ χαρὰ τὸ νὰ βλέπη κανεὶς τὸν ἑαυτόν του ψηλότερα ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ εὐνοοῦμενο τοῦ Θεοῦ. Κι' ἔχουν πάντα τέτοιες στιγμὲς τὰ μεγάλα πνεύματα καὶ νοιώθουνε τότε ἀνείπωτη χαρὰ καὶ φιλιώνουν μὲ τὴν μοῖρα των καὶ εὐλογοῦνε τὴν Αἰτία πού τοὺς ἔφερε στὴ ζωὴ.

Ἀκόμη δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε τὰ μεγάλα αἰσθήματα μέσα στὰ ὁποῖα τὰ ἡρωϊκὰ παιδιὰ τῆς ἀνθρωπότητος ἐσβύσανε τὰ πυρωμένα βέλη τοῦ πόνου καὶ γεντήκανε τὴ γνησιώτερη χαρὰ.

Ὁ ἀληθινὸς ἔρωτας, ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη, ἡ αὐτοθυσία, ὁ οἶκτος καὶ ἡ συμπόνια γεμίσανε τόσες φορὲς τὸ ποτήρι τῆς εὐτυχίας καὶ τὸ προσφέρανε στὰ χεῖλη τῶν ἐκλεκτῶν.

«Ἡ εὐτυχία μιᾶς τρυφερῆς καρδιάς λέγει ὁ Sphet Senn, αἰξάνει ἀπὸ ὅ,τι ἀφαιρεῖ ἐκ τῆς δυστυχίας τῶν ἄλλων». Ὑπάρχει ἄπειρη χαρὰ στὸ ἐκούσιο μαρτύριο καὶ στὴ θεληματικὴ ὀδύνη καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθῆ πόση ἱκανοποίηση ἐγέμιζε τὰ στήθη ἐκείνων πού ἐργαστήκανε γιὰ νὰ λιγοστεύουνε τὴ δυστυχία τῶν ἄλλων.

Ἄλλὰ ὁ θάνατος εἶναι μοῖρα ὄλων τῶν παιδιῶν τῆς Εὐᾶς καὶ στὴ μεγάλη αὐτὴ ἀνάγκη ὑποταχτήκανε καὶ οἱ ἥρωες γιὰ τοὺς ὁποίους μιλοῦμε τώρα.

Ἀφοῦ ξαγοράσανε μὲ τὸν ἰδρωῖτα τοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς τὸ ἀμαράντινο στεφάνι τῆς ἀθανασίας κατέβηκαν ἀγόγγυστα καὶ πρόθυμα στὰ λιμάνια τῆς Ἀχερουσίας γιὰ νὰ περάσουν στὰ «Ἠλύσια πεδία», στοὺς κόλπους τοῦ Θεοῦ.

Ἀξίζει νομίζω νὰ παρατηρήσωμε καὶ τοῦτο στὴ ζωὴ τῶν μεγάλων, τὸ ὅτι δηλ. πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς ζητήσανε μόνοι τους τὸ θάνατο.

«Θέλω μοναχὸς μου νὰ χτυπήσω τὴ σιδερένια πόρτα τοῦ θανάτου» λέγει ὁ Σίλλερ.

«Θέλω νὰ πεθάνω, θέλω νὰ κοιμηθῶ βαθειὰ στὸ μηδὲν» ζητᾷ ὁ Βάγκερ.

Ὁ Μπετόβεν παραπονεῖται στὴ μοῖρα του καὶ θέλει νὰ τοῦ δώσῃ τοῦλάχιστο τὴ γαλήνη τοῦ τάφου:

Στὸ μαῦρο μου τὸν τάφο
ὕπνο ἄφησε νὰ ἰδῶ,
ἄπονη ὅσο ζοῦσα
μὲ πότιζες καῦμό.

Γιατὶ ὅμως νὰ ποθοῦνε ἐκεῖνοι τὶς παγερὲς φτεροῦγες τοῦ θανάτου ἀφοῦ ἐμεῖς οἱ ἄλλοι ὅσο μποροῦμε τὶς ἀποφεύγομε;

Ὁ μέγας τραγικὸς τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ὁ Σοφοκλῆς, δίνει μιὰ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτό: «ἢ καλῶς ζῆν ἢ τεθνηκέναι τὸν εὐγενῆ δεῖ».

Σ' ἓνα προνομιοῦχο καὶ εὐγενικὸ πνεῦμα δὲν ἀρμόζει στερημένη καὶ ταπεινωτικὴ ζωὴ. Βέβαια λείπει ἀπ' ἐδῶ ἐκεῖνο ποῦ ἐδίδαξε ὁ Χριστός: ἡ ἡρωϊκὴ ἐγκαρτέρηση στὴ δυστυχία. Μὴ λησμονοῦμε ὅμως πὼς καὶ αὐτὸς ὁ βιβλικὸς Σαμψὼν ἀγκάλιασε τὸ στύλο τοῦ ναοῦ τῶν Φιλισταίων καὶ εἶπε τὴν τρομερὴ του ἀπόφαση: «Ἀποθανεῖτω ἡ ψυχὴ μου μετὰ τῶν ἀλλοφύλων μου».

Δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ τῶχομε παράξενο, γιατί σὲ μερικὲς περιπτώσεις ὁ θάνατος φαίνεται ὡς ἡ μόνη λύτρωση ἀπὸ τὶς ἀθλιότητες τῆς ζωῆς. «Σὲ μᾶς —λέγει ὁ Φώσκολος— μόνο ὁ

θάνατος ἄς δώση ἀναπαυμένον οἶκον ὅπου τέλος ἢ τύχη τοὺς σκληροὺς κατατρεγμούς της νὰ πάψη κι' ἡ φιλία νὰ συνάξῃ ὄχι κληρονομία θησαυρῶν, ἀλλ' ἄγιες λαχτάρεις τῆς καρδιάς κ' ἐλεύθερο τραγοῦδι».

Μὴ νομίσωμε δὲ ὅτι ὁ πόθος αὐτὸς πρὸς τὸ θάνατο εἶναι δειλία καὶ ἀπελπισία τῶν μεγάλων, ἀφοῦ ἄλλωστε καὶ κανεὶς ἀπ' αὐτοὺς δὲν αὐτοκτόνησε. Ὅχι. Θὰ μπορούσε κανεὶς ἀπεναντίας νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι ἡ τιτανικὴ ἐκείνη δύναμη ποὺ τοὺς ὀδηγοῦσε στὴν κατάκτηση τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς, ἡ ἴδια τοὺς ἔσπρωχνε καὶ στὴ μεγάλη περιπέτεια τοῦ θανάτου κι' ἦταν βιαστικοὶ νὰ τὸν γνωρίσουν καὶ νὰ τὸν ἐρευνήσουνε ὅπως ἐρευνήσανε καὶ τὰ ἄλλα μυστήρια τῆς ζωῆς.

Ἄλλὰ νομίζω πῶς καλύτερα θὰ ἐρμηνέψωμε τὸ φαινόμενο αὐτὸ ὅταν παραδεχτοῦμε ὅτι γιὰ τὰ τέλεια πνεύματα, γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους, ποὺ ἐργαστήκανε καὶ τελειώσανε τὸν ὑψηλὸ προορισμὸ τῆς ζωῆς, ὁ θάνατος ἔχει τὴ γλυκάδα τοῦ ὠριμοῦ καρποῦ.

Οἱ ἐπιτύμβιες πλάκες καὶ οἱ γαλήνιες μορφῆς τῶν χριστιανικῶν τάφων στοὺς πρώτους αἰῶνες μαρτυροῦνε πόσο ὁμορφα πεθαίνουν ἐκεῖνοι ποὺ περιμένουν τὴν αἰωνιότητα πέρα ἀπὸ τὸν ὕπνο τοῦ θανάτου.

Ὁ Μόζαρτ πεθαίνοντας ἔλεγε σὲ κείνους ποὺ παράστεκαν στὸ θάνατό του: «Μὴ φεύγετε. Θέλω νὰ δῆτε πόσο ὁμορφα θὰ πεθάνω».

Φαίνεται δὲ πῶς καὶ ὁ Θεὸς ἱκανοποιεῖ τὴν τέτοια ἐπιθυμία τῶν ἐκλεκτῶν γιατί πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς πεθαίνουν νέοι —στὰ τριάντα καὶ στὰ τριανταπέντε χρόνια— κι' ἴσως ἔχει δίκην ὁ Λόρδος Βύρων ὅταν λέγει ὅτι «ὁ Θεὸς δίδει στοὺς εὐνοουμένους του πρόωρο θάνατο».

Κι' ἀφοῦ καὶ ἐκεῖνοι τῷθελαν ν' ἀναπαυτοῦνε γρήγορα «στοὺς ἴσκιους τῶν κυπαρισσιῶν καὶ μὲς στοὺς τάφους», ὅπως λέγει ὁ Ποιητὴς τῶν Τάφων, θὰ τοὺς ἀφήσωμε καὶ μεῖς ἡσυχους πλειά στοὺς οὐρανοὺς, στὸν ἔνατο «κύκλο» τοῦ Δαντικοῦ Παραδείσου νὰ χαίρωνται τὸ φῶς ποὺ ἀκτινοβολεῖ γι' αὐτοὺς ὁ θρόνος τοῦ Ἀπείρου.

Ἐὰν τώρα θελήσωμε νὰ ἀναμετρήσωμε τὸ ἔργο τὸ ὁποῖον μᾶς ἄφηκαν οἱ μεγάλοι αὐτοὶ νεκροὶ θὰ τὸ βροῦμε γιγάντιο.

Ὁ Ντανούτσιο μᾶς τὸ χαρακτηρίζει μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο : «ὁ κόσμος ἔτσι ὅπως φαίνεται σήμερα εἶναι ἓνα μεγαλόπρεπο δῶρο δωσμένο ἀπὸ τοὺς λίγους καὶ ἐκλεκτοὺς στὸ πλῆθος, ἀπὸ τοὺς ἐλεύθερους στοὺς σκλάβους, ἀπὸ κείνους ποὺ σκέπτονται καὶ αἰσθάνονται σ' αὐτοὺς πρέπει νὰ ἐργάζωνται».

Νομίζω πῶς στὴ γνώμη αὐτὴ δὲν ὑπάρχει καμμία ὑπερβολή, ἂν καὶ ἡ εἰλικρίνεια θέλει νὰ ἀναφέρει κανεὶς ἐδῶ καὶ κείνους ποὺ ἐργαστήκανε καὶ εὐεργετήσανε τὸν κόσμο, ἔμειναν ὅμως στὴν ἀφάνεια γιατί δὲν βρέθηκε κανεὶς ποιητῆς νὰ τοὺς ὑμνήσῃ ἢ κάποια πλάκα νὰ γράψῃ τὸ ὄνομά των.

Τί θὰ ξέραμε σήμερο γιὰ τὸν ἡμίθεο Ἀχιλλεῖα ἂν ἔλειπε ὁ Ὅμηρος καὶ γιὰ τὸ θεῖο Σωκράτη ἂν ἔλειπαν ὁ Πλάτωνας καὶ ὁ Ξενοφώντας ; Τί θὰ ξέραμε γιὰ τὰ δάκρυα τῶν ἀμαρτωλῶν τοῦ Μεσαίωνα χωρὶς τὸ Δάντη καὶ γιὰ τὴ νεώτερη Ἱπποτικὴ Εὐρώπη χωρὶς τὸν Σαίξπηρο ; Ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουν τόσες γυναῖκες πιστὲς σὰν τὴν Πηνελόπη τοῦ Ὀδυσσεῖα, ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουν τόσες κόρες ἀφοσιωμένες σὰν τὴν Ἡλέκτρα καὶ τὴν Ἀντιγόνη, ὑπάρχουν τόσοι ἄγνωστοι στρατιῶτες τοῦ καλοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς, μένουν ὅμως πάντα ἄγνωστοι γιατί δὲν στάθηκαν τυχεροὶ νᾶχουν τὸν ἱστορικό τους, ἂν καὶ ὁ μέγας ἀνόνημος ποιητῆς ποὺ λέγεται «λαϊκὴ Μοῦσα» δὲν παραλείπει ποτὲ νὰ ἱστορήσῃ τίς ἀξίες, ποὺ ὑπάρχουνε στὰ παρθένα στήθη τῶν λαῶν.

Εἴμαστε βέβαια ὑποχρεωμένοι ἐξετάζοντας τὸ ἔργο τῶν μεγάλων νὰ ὁμολογήσωμεν πῶς αὐτό, ποὺ ἔχομε σήμερο ἀντιπροσωπεύει μόνο ἓνα μέρος τῆς γόνιμης ζωῆς των, γιατί ὅπως καὶ παραπάνω εἶπαμε πολλὰ περιστατικὰ τοὺς ἐμπόδισαν νὰ μᾶς τὸ ἀφήσουν ὀλόκληρο.

Ἐπειτα εἶναι πολὺ «ὠφελιμιστικὴ» ἡ συνήθεια ἐκείνη ποὺ ἔχομε νὰ κρίνωμε τὰ διάφορα πρόσωπα μόνο ἀπὸ τὴν πραγματοποιημένη σκέψη των, μόνο ἀπὸ τὰ ἔργα των ὅπως λέμε. Μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο πῶς σκέπτεται καὶ πῶς αἰσθάνεται ἓνας ἄνθρωπος, γιατί αὐτὰ εἶναι πάντα τὰ βασικότερα ζητήματα κι

αὐτὴ τῇ σημασίᾳ θαρρῶ πὼς ἔχουνε τὰ λόγια τοῦ Ἀρχιμήδη:
«Δός μοι πᾶ στῶ καὶ τὰν γᾶν κινήσω».

Παρ' ὅλα ὁμως αὐτὰ ἐκεῖνο πού μᾶς ἄφηκαν οἱ μεγάλοι ἄνδρες εἶναι σεβαστὴ κληρονομία.

Τὰ ἀνθρώπινα χέρια πήρανε δύναμη περίσσια μὲ μοχλοὺς τοῦ Ἀρχιμήδη καὶ τὴν ἀτμομηχανὴ τοῦ Παπίνου καὶ ξανοίκτηκαν τὰ μάτια μας σὲ μακρυνοὺς ὁρίζοντες μὲ τὰ τηλεσκόπια τοῦ Γαλιλαίου.

Ὁ χρόνος καὶ ὁ χῶρος, οἱ δυὸ μεγάλοι ἐχθροὶ τοῦ ὕλικου ἀνθρώπου, νικῆθηκαν σιγὰ-σιγὰ καὶ μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ γραφικὸς στίχος: «Πάντα ὑπέταξας ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ» παίρνει κάθε μέρα τὴν πρώτη του πραγματικότητα.

Ὡστόσο μεγάλη μεταβολὴ ἔγινε καὶ μέσα στὸ ἀνθρώπινο στήθος: Ἡ ζωὴ τῶν ἐνστικτῶν ὑπεχώρησε πλεῖα καὶ ὁ ἀγριάνθρωπος τῶν περασμένων καιρῶν γίνεται κάθε μέρα ἡμερος καὶ πολιτισμένος.

Δὲν πρέπει δὲ νὰ μᾶς ἀπογοητεύη ἡ σημερινὴ κατάσταση τῶν λαῶν γιατί αὐτὴ παροδικὴ εἶναι καὶ ὡς «Παλινδρομὴ» τῆς Ἱστορίας μπορεῖ νὰ ὀνομασθῆ.

Οἱ μεγάλοι ἄνδρες ἐλέπτυναν τὸ πνεῦμα μας καὶ μπορούμε νὰ θαυμάζουμε τὸ ὄραϊο καὶ νὰ ἐπαινοῦμε τὸ καλό.

Μᾶς ἐδίδαξαν τὴν ἔννοια τῆς θυσίας καὶ μᾶς ἀποκάλυψαν πόση γοητεία ἔχει ἡ ζωὴ ὅταν δὲν ζῆ κανεὶς κλεισμένος μέσα στὸ φρούριο ἐκεῖνο, πού λέγεται «Ἐγώ», ἀλλὰ ἀφήνεται νὰ ζῆ μὲ τοὺς ἄλλους καὶ διὰ τοὺς ἄλλους.

Καὶ τέλος οἱ μεγάλοι ἄνδρες ἔγραψαν μὲ τὴν ὑπαρξὴ τῶν τῆ μεγαλύτερη ἀπολογία γιὰ τὴν ὑψηλὴ καταγωγὴ καὶ τὸν προορισμὸ πού ἔχει τὸ ἀνθρώπινο γένος.

Καμμιά ἄλλη ἀπόδειξη δὲ μπορεῖ νὰ μᾶς πιστοποιήσει καλύτερα ἀπ' αὐτοὺς πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ξεχωριστὸ καὶ ἐκλεκτὸ δημιούργημα.

Ἡ χημεία μπορεῖ νὰ βροῖσκῃ συγγένειες αἱμάτων. Ἡ βιολογία μπορεῖ νὰ βλέπει παραλλαγὰς «φύλων» καὶ «εἰδῶν» καὶ ἡ παλαιοντολογία μπορεῖ νὰ ξεθάβῃ τοὺς σκελετοὺς ἀπὸ τὰ βᾶθη

τῆς γῆς καὶ νὰ ζητᾷ «ἀναλογίες» ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ στ' ἄλλα ζῶα.

Ἐποιοδήποτε ὅμως κι' ἂν εἶναι τὸ προσωρινὸ συμπέρασμα τῶν πειραμάτων αὐτῶν θαρρῶ πῶς ὁ γνωστικὸς ἐπιστήμονας θὰ σκεφθῆ πολὺ κι' ἴσως δὲ θὰ τολμήσῃ ποτὲ νὰ θέσῃ τὸ φωτεινὸ κρῆνι τοῦ Σωκράτη ἢ τοῦ Νεύτονα πλαίϊ στὸ κεφάλι κάποιου πίθηκα ἢ κάποιου τρωκτικοῦ. Ἄλλὰ γιατί νὰ σηκώσω ἐγὼ σήμερα τὶς πλάκες ποὺ σκεπάζουν τὰ στήθη τῶν ἀνδρειωμένων καὶ μαζί νὰ ταράξωμε τὴ σιωπὴ τῶν τάφων ποὺ δώκανε ἀνάπαψη στὰ κουρασμένα ἀδέλφια μας ;

Ἦταν ἄραγε σωστὸ αὐτὸ ποὺ κάμαμε νὰ ἱστορήσωμε στοὺς πολλοὺς τὰ βάσανα καὶ τοὺς καῦμοὺς ἐκείνων ποὺ τᾶθελαν ὀλότελα μυστικά καὶ νὰ φοβηθοῦνε τώρα ἄλλη μιὰ φορὰ τὸ γέλοιο καὶ τὴν περιφρόνηση τοῦ κόσμου ;

Ἐομως ἂς μᾶς συγχωρήσουν οἱ σεβάσμιες σκιές των.

Δὲν ἤλθαμε ἐδῶ χωρὶς εὐλάβεια.

Δὲν ἤλθαμε νὰ γελᾶσωμε τὴ φτώχεια καὶ τὴ στέρησίν των. Ἦλθαμε νὰ δοῦμε τοὺς «τάφους τῶν ἀνδρείων π' ἀνάφτουν ὄρημν σὲ ἔργα λαμπρά», ὅπως λέγει πάλι ὁ Φῶσκολος, ἤλθαμε ν' ἀκούσωμε ἐκείνους ποὺ κι' ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο φωτίζουν καὶ διδάσκουν.

Ἐομως μὴ περιμένετε, ἀγαπητοί μου, νὰ σᾶς πῶ πῶς πρέπει νὰ τοὺς μοιάσωμε.

Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ στοὺς ἄλλους : γενῆτε μεγάλοι. Τὸ πρόσταγμα αὐτὸ τὸ δίνει μόνο ἡ ἀριστοκρατίσσα φύση ἢ ὁ Θεὸς μὲ τρόπο μυστηριακό.

Βέβαια ἡ Ἱστορία ἔχει πολλὰ παραδείγματα ἀνθρώπων ποὺ γεννήθηκαν μέτριοι καὶ ὅμως μὲ τὴν ὑπομονὴ καὶ τὴν ἐργασίαν κατορθώσανε πολλά.

Κανεὶς δὲν τὸ ἀρνεῖται αὐτό.

Ἄλλὰ ἡ ἠ πρωτοτυπία καὶ ἡ μεγαλοφυΐα εἶναι χαρίσματα ποὺ τὰ μοιράζει μόνο ἡ καλόγνωμη Μοῖρα καὶ ἡ τυχερὴ γέννα.

Ὁ κάθε ἄνθρωπος γεννιέται τέτοιος ποὺ θὰ φανῆ κι' ἄργότερα.

Τὸ σπῆτι, τὸ σχολεῖο καὶ ἡ κοινωνία πάντα προσφέρουνε πολλὰ στὸ ἄτομο, ὥστόσο ὅμως ὁ χαρακτήρας στὰ βασικά του γνωρίσματα μένει ἀμετάβλητος.

Μὰ κι' ἂν δὲ μπορούμε νὰ ποῦμε στοὺς ἄλλους γενῆτε μεγάλοι, χωρὶς ἄλλο μπορούμε νὰ τοὺς ποῦμε : Θαυμάζετε τοὺς μεγάλους. Ὁ θαυμασμὸς ἔχει δύναμη πολλή κι' εἶναι μεγάλο κίνητρο.

«Πᾶς ὅποιος δῆποτε εἰλικρινῆς ἄνθρωπος —λέγει ὁ Κάρλαϋλ— δὲν αἰσθάνεται ὅτι γίνεται μεγαλύτερος ἑαυτοῦ ὅταν λατρεύη τοὺς ἀνωτέρους του ;»

Ἐκεῖνος ποὺ δὲν ἔνοιωσε ποτὲ μέσα στὴν ψυχὴ του αἰσθήματα θαυμασμοῦ, σεβασμοῦ καὶ λατρείας πρὸς τὶς μεγάλες μορφὲς τῆς ἱστορίας, ἐκεῖνος νομίζω οὔτε μεγάλος εἶναι οὔτε κι' ἄλλους μπορεῖ νὰ μεγαλώσῃ, καὶ γιὰ ν' ἀκούσωμε πάλι τὸν Κάρλαϋλ : «Ἡ ἔλλειψις πίστεως πρὸς τοὺς μεγάλους ἄνδρας εἶναι ἡ πειστικωτέρα καὶ λυπηροτέρα ἀπόδειξις, τὴν ὁποῖαν δύναται νὰ δώσῃ τις περὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ σμικρότητος καὶ εὐτελείας.»

Ἄν δὲ τολμήσῃ αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος νὰ μᾶς ἀποδείξῃ ὅτι λατρεύει μόνο τὸν ἕνα, τὸν Μεγάλο ἐκεῖνο ποὺ ὀνομάζεται Θεός, ὁ Ἀπόστολος Ἰωάννης θὰ τοῦ ἀπαντήσῃ ὅτι «εἶναι Ψεύστης» διότι «ὁ μὴ ἀγαπῶν τὸν ἀδελφόν, ὃν εἶώρακε, τὸν Θεὸν ὃν οὐχ εἶώρακε πῶς δύναται ἀγαπᾶν ;»

Ἡ παιδαγωγικὴ ἐπιστήμη ἢ Ἱστορία καὶ ἡ καθημερινὴ ζωὴ μᾶς διδάσκουν ὅτι οἱ μεγάλες ἀλήθειες καὶ οἱ ὑψηλὲς ἀρετὲς δὲ σπουδάζονται θεωρητικά, ἀλλὰ κηρύττονται μὲ λαμπρὰ καὶ ὑπέροχα παραδείγματα. Καὶ τέτοια μᾶς δίνουν μόνο οἱ μεγάλοι ἄνδρες ὅσοι μὲ τὶς σκέψεις καὶ τὶς πράξεις των ὑψώθησαν στὴν ἔννοια τοῦ Συμβόλου.

Αὐτὰ λοιπὸν τὰ σύμβολα πρέπει νὰ τὰ σύρωμε ἀπὸ τοὺς τάφους, ἀπὸ τὶς βιβλιοθήκες, ἀπὸ τὴ σκόνῃ τοῦ χρόνου καὶ νὰ τὰ στήσωμε ἀνάμεσά μας καὶ μάλιστα μπροστὰ στὰ μάτια τῶν νέων.

Ἡ ἐκκλησία μας ποὺ τόσο τὴν ψεγάδιασαν ἔνοιωσε πολὺ καλὰ τὴν παιδαγωγικὴ σημασίαν τοῦ θαυμασμοῦ καὶ στόλισε τὰ

εικονοστάσιά της με τίς μορφές τῶν Ἁγίων καὶ τῶν μαρτύρων της.

Γιατὶ νὰ μὴ κάμουν τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἐπιστήμη με τὴν τέχνη γιὰ τοὺς ἥρωές των :

Ἡ ζωὴ χρειάζεται τίς μορφές ἐκεῖνες τίς μεγάλες καὶ τίς τέλειες, γιὰτὶ μονάχα με τέτοιες φόρμες, με τέτοια «πρότυπα» θὰ μπορέση νὰ μᾶς δώση «εὐγενέστερον εἶδος». Σπανίως προοδεύουν οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι —λέγει ὁ Ἰρλανδὸς ποιητὴς Γκλόσμιθ— οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν ἄλλο ὑπόδειγμα ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν τους ν' ἀντιγράφουν.

Χρέος λοιπὸν τοῦ κάθε ἀνθρώπου εἶναι νὰ τιμᾷ τοὺς μεγάλους ἄνδρες, γιὰτὶ με τοῦτο καὶ τὸν ἑαυτὸ του μεγαλώνει καὶ σὲ κείνους δίνει πλειότερο θάρρος. «Αἱ πεποιθήσεις μου, λέγει ὁ ποιητὴς Νοβάλις, ἐνισχύονται ἀπείρως ἀπὸ τῆς στιγμῆς καθ' ἣν θὰ πιστεύση εἰς αὐτὰς καὶ μιὰ μόνο ψυχὴ».

Κι' εἶπα στὴν ἀρχὴ πὼς δὲν ἤθελα νὰ σᾶς διδάξω θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε ὅμως νὰ μεταχειρισθῶ ἐδῶ τὴν «Ἠθικὴν Προσταγὴν» τοῦ Καντίου καὶ νὰ σᾶς πῶ ὅτι πρέπει νὰ μάθωμε ὅλοι ἀγράμματοι καὶ γραμματισμένοι νὰ ἐκτιμοῦμε καὶ νὰ θαυμάζωμε τὰ πρόσωπα ἐκεῖνα πού μ' ἀξιώσυνη πολλὴ ἀνέβηκαν κι' ἀνεβαίνουν στοὺς θρόνους τῆς πολιτείας, τῆς ἐκκλησίας, τῆς ἐπιστήμης, τῆς τέχνης καὶ πλειότερα ἐκεῖνους πού κάθονται στοὺς θρόνους τῆς ἀρετῆς.

Ἡ ἀδιαφορία πρὸς τὴν ἀξία καὶ τὴν ἀρετὴ τῶν ἄλλων εἶναι ἔγκλημα καὶ κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ μας καὶ κατὰ τοῦ πολιτισμοῦ.

Δὲν πρέπει δὲ νὰ νομίζωμε ὅτι ἡ ἐποχὴ μας δὲν ἔχει μεγάλους ἄνδρες. Βέβαια ὅλοι αἱ ἐποχαὶ δὲ μοιάζουν, ἀλλὰ καμμιά δὲν περνᾷ χωρὶς νὰ ἔχη τοὺς ἀντιπροσώπους της, ἐκεῖνους οἱ ὁποῖοι θὰ τὴν ἐρμηνέψουν καὶ θὰ τὴν παραδώσουν στὴν αἰωνιότητα.

Ἀπὸ ὅσα εἶπαμε πλειὸ πάνω γιὰ τὴ ζωὴ τῶν μαρτύρων τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι εὐκόλο νὰ καταλάβη κανεὶς γιὰτὶ δὲν βλέπομε τοὺς μεγάλους πού ζοῦνε στὰ χρόνια μας. Ἡ προκατάληψη, ὁ φθόνος, ἡ ἀπιστία κι' ἄλλα πολλὰ ἐμποδίζουνε στὴ περίπτωσιν αὐτῇ. Ἀλλὰ πρέπει ν'ἄχωμε εἰλικρίνεια καὶ πίστη.

Ξεχωριστὰ ἤθελα νὰ τονίσω πὼς ἡ Ἑλληνικὴ Νεολαία εἶναι τυχερὴ στὸ ζήτημα τῶν μεγάλων ζωντανῶν συμβόλων, γιατί ἔχουμε σ' ὄλους τοὺς κύκλους τοῦ πολιτισμοῦ μεγάλες μορφές, τίς ὁποῖες μποροῦμε νὰ ἀντιγράψουμε καὶ νὰ μεγαλώνουμε.

Καὶ τώρα τελειώνοντας τὴν ὁμιλία μου εὐχαριστῶ θερμὰ ὄλους ἐσᾶς ὁπούρθετε νὰ τιμήσετε τὸ μνημόσυνο τῶν εὐγενικῶν πνευμάτων καὶ σᾶς ἐρμηνεύω μὲ τὴ γλῶσσα τοῦ Γκαῖτε τὸ μήνυμα ποὺ στέλνουν ἀπὸ τοὺς τάφους των κι' ἀπὸ τοὺς οὐρανοὺς τὰ μεγάλα μας ἀδέλφια :

Πάνω ἤρεμοῦν τ' ἀστέρια σιωπηλὰ
καὶ κάτω οἱ τάφοι.

Κύτταξέ τους προσεκτικὰ
τοὺς τάφους καὶ θὰ δῆς
Μές στῶν ἡρώων τὰ στήθια
Σκιρτήματα ποὺ τρεμοσβύνουν
Καὶ αἰσθήματα σεμνά.

Μ' ἀπὸ πέρα ἀντηχοῦνε
Οἱ φωνές τῶν πνευμάτων
Τῶν τρανῶν τῶν Δασκάλων :
Τὸ καλὸ νὰ φροντίστε.

Μὴν ἀφῆστε στιγμὴ.
Ἐδῶ πλέκουν στεφάνια
Στὴν αἰώνια γαλήνη
Ν' ἀνταμείψουνε πλούσια

Ὅποιον ἔχει ἐργασθῆ.
Σᾶς μνηοῦμε νὰ εἰσθε
Ἄπὸ ἐλπίδα μεστοί.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1.	Εισαγωγή	
2.	Ο Δρ. Βλαχάκης στην Αρξία της Νυκτοπαιδείας	9
3.	Ο Δρ. Βλαχάκης στην Ύψωση της Διπλωματίας	1
4.	Ο Δρ. Βλαχάκης στην Διπλωματία	2
5.	Ο Δρ. Βλαχάκης στην Διπλωματία	3
6.	Ο Δρ. Βλαχάκης στην Διπλωματία	3
7.	Κατάσταση της Διπλωματίας στην Ελλάδα	4

Ηλεκτρονική
9.12.55